

تحلیل جایگاه سکونتگاه‌های روستایی در برنامه‌های کلان توسعه کشور

مورد مطالعه: برنامه‌های توسعه اقتصادی- اجتماعی پس از انقلاب اسلامی (۹۵-۱۳۶۸)

شهرام امیر انتخابی

فرهاد جوان

لقمان جاوید

چکیده

سکونتگاه‌های روستایی از دیرباز بخش اصلی نظام سکونتگاهی کشور را تشکیل می‌دادند. این سکونتگاه‌ها به‌رغم تحولات نظام‌های اسکان و سکونت‌گزینی در کشور همچنان دارای جایگاه ویژه‌ای هستند. بنا بر مستندات، به‌رغم کاهش جمعیت روستاهای کشور در یک‌صد سال اخیر به‌ویژه در دوره‌های سرشماری سال‌های ۱۳۹۵-۱۳۳۵ که از ۷۰ درصد به ۳۰ درصد کاهش یافته، اما همچنان به‌عنوان مراکزی برای تأمین امنیت غذایی کشور و محل تأمین محصولات راهبردی مانند گندم و پروتئین شناخته می‌شوند. از این‌رو به نظر می‌رسد اساس حیات اجتماعی- اقتصادی ایران مطابق با یافته‌های مستشرقان و محققان داخلی، همچنان سکونتگاه‌های روستایی است. این مقاله برنامه‌های پنج‌ساله پس از انقلاب اسلامی را به لحاظ میزان توجه و تأکید بر ابعاد و شاخص‌های توسعه روستایی در سال ۱۳۹۵ ارزشیابی کرده است. در این راستا روش تحقیق توصیفی- تحلیلی بوده و گردآوری داده‌ها با استفاده از مطالعات کتابخانه‌ای و مرور مفاد برنامه‌های پنج‌ساله صورت گرفته است. جهت تحلیل داده‌ها، از روش تحلیل محتوای کیفی بهره گرفته شده است. نتایج تحقیق نشان داد، در فرایند برنامه‌های توسعه کشور از آغاز برنامه اول توسعه در سال ۱۳۶۸ تا برنامه پنجم توسعه منتهی به سال ۱۳۹۵، محتوای عمومی و ابعاد برنامه‌ها

* استادیار جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی، دانشگاه پیام نور گیلان، رشت، ایران (نویسنده مسئول)
Shahram_aeh@yahoo.com

** دانشجوی دکتری جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی، دانشکده علوم جغرافیایی، دانشگاه خوارزمی،
Farhad.javan91@yahoo.com

تهران، ایران

*** کارشناسی ارشد جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران
loghman.javid66@gmail.com

تاریخ تصویب: ۹۷/۵/۸

تاریخ دریافت: ۹۷/۲/۱۲

فصلنامه راهبرد فرهنگی- اجتماعی، سال هفتم، شماره بیست‌ونهم، زمستان ۱۳۹۷، صص ۷۲-۳۵.

در ارتباط با سیاست‌های توسعه روستایی افزایش و ارتقاء یافته است. سپس، در میان برنامه‌های اجتماعی، اقتصادی و زیست‌محیطی توجه به برنامه‌های اجتماعی بیشتر از سایر ابعاد توسعه روستایی بوده است. در نهایت در خصوص توسعه روستایی، برنامه پنج‌ساله پنجم که بالاترین جایگاه را داشته، وضعیت برنامه سوم توسعه نسبت به سایر برنامه‌ها چشم‌گیر بوده است.

واژه‌های کلیدی: روستا، برنامه‌های توسعه روستایی، جایگاه روستا، ابعاد توسعه

روستایی، ایران

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

مقدمه

شکل دهی و نظم‌بخشی به عرصه‌های مکانی - فضایی در واقع از آغاز زندگی بشر و از زمان بهره‌گیری از منابع طبیعی (به‌ویژه آب و زمین) پیوسته در مقیاس و مفهومی متفاوت مطرح بوده است (سعیدی، ۱۳۸۸: ۱۴۶). تدوین برنامه برای توسعه اقتصادی - اجتماعی کشور، حل بسیاری از معضلات اقتصادی و حرکت به سوی زندگی اقتصادی بهتر، نیاز مبرم است (حسین‌زاده دلیر، ۱۳۸۹: ۲۰۶). برنامه‌ریزی توسعه روستایی در کشورهای در حال توسعه گرایش به تمرکز بر تأمین زیرساخت‌های اجتماعی (مدارس، جاده‌ها، درمانگاه‌ها و...) دارد و روند برنامه‌ریزی نیز عمدتاً بالا به پایین، معمولاً با تسلط سازمان‌های دولتی مرتبط با توسعه روستایی، کشاورزی و منابع طبیعی انجام می‌شود. با توجه به پارادایم جدید توسعه، روند جاری به سمت تمرکززدایی و توسعه کارکردهای برنامه‌ریزی است (اکبری‌ان رونی‌زی، ۱۳۹۳: ۲). در این راستا، اهمیت توسعه روستایی و نقش حیاتی آن در توسعه کشورهای در حال رشد بر کسی پوشیده نیست (افتخاری و دیگران، ۱۳۹۳: ۸۸). تحول و دگرگونی هر یک از جنبه‌های خاص زندگی در عرصه‌های روستایی نه تنها ارتباط تنگاتنگ با روندهای عمومی توسعه سکونتگاه‌های روستایی دارد، بلکه جدا از سمت‌گیری‌های عام در سطح ملی نیست. بنابراین هرگونه اقدامی در راستای دگرگونی جنبه‌های زندگی روستایی می‌تواند و باید جزئی از ساماندهی فضایی به‌شمار آید (سعیدی، ۱۳۸۸: ۱۵۰). سکونتگاه‌های روستایی همواره با فقر روبه‌رو بوده و این پدیده خود مقدمه‌ای برای شکل‌گیری انواع مشکلات اقتصادی، اجتماعی و محیطی در فضاها

جغرافیایی و به خصوص در عرصه سکونتگاه‌های روستایی شده است. بسیاری معتقدند که فقر اقتصادی و اجتماعی خانوارهای روستایی که در مظاهری چون سوء تغذیه، بی سواد، بیکاری، عدم برخورداری از سطح بهداشت، کیفیت نامناسب زیرساخت‌ها و نیز مسکن ناامن تجلی یافته است، بیشتر منتج از اعمال سیاست‌های تمرکزگرایی در کشورهای در حال توسعه بوده است. الزام به انجام برنامه‌ریزی متمرکز در سطح ملی در این کشورها همواره خود دلیلی بر عدم شناخت نیازهای جوامع روستایی در سطح ملی و نوعی استبداد در برنامه‌ریزی و ارائه خدمات بوده است. به نظر می‌رسد در اکثر کشورهای در حال توسعه، فقر روستایی رابطه بسیار تنگاتنگی با تمرکزگرایی اداری، مالی و سیاسی داشته و اعمال این گونه سیاست‌ها و با محوریت دولت مرکزی خود تشدیدکننده نیازها و عدم رفع آن‌ها در مناطق روستایی بوده است (پورطاهری و همکاران؛ ۱۳۹۰، ۲۷).

توسعه روستایی از مباحث اساسی و موضوعات گسترده در سطوح بین‌المللی است (Yang fen and Yansui, 2011, 67). مطالعات روستایی پس از جنگ جهانی دوم به آرامی با توسعه اجتماعی آغاز شد (پورطاهری و نقوی، ۱۳۹۱: ۵۴). در واقع زمینه پیدایش آنچه را که امروز توسعه جامعه روستایی نامیده می‌شود می‌توان در اواخر دهه ۱۹۴۰ یعنی زمانی که دولت هند اردوگاه‌هایی برای پناهندگان پاکستان غربی در سال ۱۹۴۷ برپا می‌کرد، جستجو کرد (علیایی و کریمیان، ۱۳۹۰: ۸۴).

شوروی نخستین کشوری است که به مفهوم علمی اقدام به برنامه‌ریزی و تهیه برنامه‌های توسعه اقتصادی، اجتماعی و روستایی نمود و پس از انقلاب اکتبر ۱۹۱۷ فعالیت‌های مطالعات برنامه‌ریزی را آغاز کرد و از سال ۱۹۲۹ اولین برنامه پنج‌ساله خود را به اجرا گذاشت (مطیعی‌لنگرودی، ۱۳۸۸: ۴۰). نخستین بار در سال ۱۳۱۶ واژه «برنامه‌ریزی» به مفهوم امروزی آن در یکی از متون رسمی کشور ظاهر شد. با توجه به سابقه برنامه‌ریزی به مفهوم امروزی آن در کشور، برنامه هفت‌ساله عمرانی در سال ۱۳۲۷ به تصویب مجلس شورای ملی رسید (رضوانی، ۱۳۹۰: ۳۳).

در طول مدت بیش از ۶۰ سال برنامه‌ریزی عمرانی در ایران، با وجود تحولات سیاسی، اقتصادی و اجتماعی، برداشت غالب از توسعه نزد تصمیم‌سازان و

برنامه‌ریزان کشور ملهم از برنامه‌های رشد اقتصادی بوده است. هر چند همه‌جا صحبت از توسعه روستایی است، اما به واسطه نبود یک برنامه مشخص استراتژیک، توسعه روستایی مورد غفلت واقع شده است (استعلاجی، ۱۳۹۱: ۲۴۰). توسعه و به‌طور اخص توسعه روستایی در هر کشور و سرزمینی به برنامه‌ریزی منسجم و هماهنگی نیازمند است (پاپلی‌یزدی و ابراهیمی، ۱۳۸۷: ۵۸). سرنوشت اغلب کشورهای جهان در هر دوره از تاریخ به سرنوشت روستاها بستگی داشته است. یکی از خصیصه‌های بارز روستا، تأمین‌کننده غذای بشر است و می‌تواند بدون تکیه بر شهر به حیات خود ادامه دهد، درحالی‌که شهر بدون روستا و بهره‌گیری از منابع آن محکوم به نابودی است. لذا در نظر گرفتن جایگاه روستاها در سیاست‌گذاری‌های کلان، برنامه‌ریزی‌های ملی و منطقه‌ای، تصویب قوانین و ... امری بدیهی و لازم به نظر می‌رسد (قدیری‌معصوم، ۱۳۸۲: ۱۲۱-۱۱۱). رشد و توسعه روستاها نیازمند برنامه‌ریزی و یکی از عوامل بسیار مهم در موفقیت برنامه‌ریزی توسعه، وجود یک نظام برنامه‌ریزی جامع و کارآمد است. در کشور ما با وجود سابقه نسبتاً زیاد فعالیت برنامه‌ریزی، هنوز نظام برنامه‌ریزی‌های توسعه در کشور و از جمله برنامه‌ریزی توسعه روستایی به‌طور کامل شکل نگرفته و نظام فعلی دارای نارسایی‌های اساسی است (رضوانی، ۱۳۸۰: ۲۶). ایجاد شرایط مطلوب در روستاها در قالب برنامه‌های عمرانی و اجرای صحیح آن باعث تبدیل شدن محیط روستا به فضای جذاب برای زندگی روستاییان و محیط کار و تلاش برای افزایش تولید و بهره‌وری اقتصادی می‌نماید. رسیدن به این اهداف، علاوه بر رشد و توسعه روستا، برای رسیدن به توسعه ملی نیز مؤثر خواهد بود. نقد و ارزیابی ساختار برنامه‌های توسعه کشور امری عادی به نظر می‌رسد، چون به‌وسیله این نقدها روش و مدیریت برنامه‌ها نمایان می‌شود. با توجه به تحولات ناشی از علم و فناوری، تحولات اقتصادی و اجتماعی در جهان، هنوز مشکلات روستا و روستایی در ابعاد زیست‌محیطی، اقتصادی و اجتماعی پابرجاست. رویکردها و رهیافت‌های توسعه روستایی در ارتباط مستقیمی با برنامه‌های پنج‌ساله توسعه کشور دارد. بنابراین هدف پژوهش، پاسخ به این پرسش اساسی

است که با توجه به شرایط حاکم بر وضعیت روستاهای کشور در ابعاد مختلف توسعه، برنامه‌های پنج‌ساله کشور به‌عنوان بالاترین سند چشم‌انداز توسعه کشور، به چه میزان جایگاه سکونتگاه‌های روستایی در این برنامه‌ها مورد توجه و تأکید قرار گرفته است؟

۱. پیشینه تحقیق

رضوانی (۱۳۸۰)، در مقاله‌ای با عنوان «نگرشی بر نظام برنامه‌ریزی توسعه روستایی در ایران» نشان می‌دهد که فقدان برنامه‌ریزی و تهیه برنامه‌های پنج‌ساله توسعه در سطح محلی، عدم وجود رابطه منطقی بین سطوح ملی، منطقه‌ای و محلی برنامه‌ریزی و حاکمیت تصمیم‌گیری بالا به پایین در این زمینه، حاکمیت برنامه‌ریزی بخشی در ساختار نظام برنامه‌ریزی روستایی، عدم مشارکت مردم و سازمان‌های غیردولتی در برنامه‌ریزی روستایی و همچنین فقدان مدیریت یکپارچه در برنامه‌ریزی و توسعه نواحی روستایی، مهم‌ترین ویژگی‌ها یا به عبارتی نارسایی‌های نظام برنامه‌ریزی روستایی کشور است.

قدیری معصوم و نجفی‌کانی (۱۳۸۲) در پژوهشی با عنوان «برنامه‌های توسعه بعد از پیروزی انقلاب اسلامی ایران و تأثیر آن‌ها بر نواحی روستایی» ابتدا به اهمیت توسعه روستایی و نقشی که روستاها در تأمین مواد غذایی مصرفی دارند، پرداخته است. نتایج نشان می‌دهد تجربیات حاصل از حدود پنجاه سال برنامه‌ریزی ایران حاکی از آن است هرچند به اهداف خوب توجه شده، ولی در برخی موارد مثل توسعه کشاورزی ناموفق بوده است که علت اصلی عدم موفقیت این برنامه‌ها را باید در تعیین نادرست سیاست‌ها یا اجرای نادرست برنامه‌ها جستجو کرد. مهاجرت روزافزون روستاییان به شهر نمونه‌ای از این سیاست‌های نادرست است. عزیزپور و محسن‌زاده (۱۳۸۸)، در پژوهشی با عنوان «الگوی مطلوب توسعه کالبدی سکونتگاه‌های روستایی در برنامه‌ریزی‌های کلان کشور با تأکید بر برنامه پنجم توسعه اقتصادی فرهنگی و اجتماعی» نتایج نشان می‌دهد توسعه فرایندی جامع و چندبعدی است و زمانی تحقق می‌یابد که به ابعاد مختلف اقتصادی، اجتماعی، نهادی و کالبدی - محیطی آن توجه لازم صورت پذیرد، امری که در

نظام برنامه‌ریزی کشور توجه چندانی به آن نشده است. حاکمیت نگاه بخشی در فرایند برنامه‌ریزی کشور و فقدان دید کل‌نگر سبب شده تا هر بخش به‌صورت مجزا مورد توجه قرار گیرند. افزاینده و دیگران (۱۳۹۲) در مقاله‌ای با عنوان «جایگاه توسعه پایدار کشاورزی در برنامه‌های توسعه ایران»، مورد برنامه‌های پنج‌ساله پس از انقلاب به وضعیت بخش کشاورزی در برنامه‌های بعد از انقلاب پرداخته است. یافته‌های تحقیق نشان داد در تمام برنامه‌های توسعه پس از انقلاب به توسعه پایدار کشاورزی توجه شده است، اما در برنامه پنجم بر مقوله توسعه پایدار کشاورزی تأکید بیشتری شده است.

افتخاری و دیگران (۱۳۹۲) در پژوهشی با عنوان «تحلیل محتوایی جایگاه توسعه پایدار روستایی در برنامه‌های بعد از انقلاب اسلامی» ابتدا اصول و مبانی نظری برنامه‌ریزی توسعه پایدار روستایی و شاخص‌های آن استخراج و به‌منزله معیارهای تحلیل محتوایی برنامه‌های توسعه بعد از انقلاب، در چارچوب مدل ارزیابی تعالی سازمانی EFQM قرار گیرد. نتایج نشان می‌دهد که در برنامه‌ها، عناصر توانمندساز در باور خط‌مشی‌گذاران و برنامه‌ریزان برای نهادینه‌کردن پایداری به‌درستی شناخته نشده است و مدیریت اجرایی از ظرفیت لازم برای اجرای پایداری برخوردار نیست.

بیبینگتون^۱ و دیگران (۲۰۰۶)، مقاله‌ای با عنوان «ظرفیت‌های محلی، اداره امور روستا و اقتصاد سیاسی توسعه روستایی در اندونزی» به انجام رساند. نتایج نشان داد که توسعه روستایی با رویکرد سیاسی و اقتصادی در راستای سرمایه اجتماعی امکان‌پذیر است و زمانی اقدام جمعی در سطح روستا اثربخش خواهد بود که اقتصاد صرفاً سیاسی با رویکرد سرمایه اجتماعی باشد.

سیریگینیدی^۲ (۲۰۰۸)، مقاله‌ای با عنوان «توسعه اجتماعی در جوامع روستایی هند: اتخاذ مراکز» انجام داده است. نتایج نشان می‌دهد که برای دستیابی به توسعه، مدل تله مرکز باید بر مبنای اصول مشارکتی درگیر با دولت، سازمان‌های خصوصی

-
1. Bebbington
 2. Siriginidi

و سازمان‌های دولتی برای ترکیب نوآوری، پاسخگویی با ثبات و مشارکت عمومی وجود داشته باشد و باید تعداد زیادی از افراد غیرمجاز را در اطلاعات قرار داد. دوبرا^۱ و دیگران (۲۰۱۴)، در مقاله‌ای با عنوان «مطالعه سالیانه تأثیر برنامه بر توسعه اقتصادی زندگی روستایی» به ارتباط برنامه‌های سالیانه با توسعه اقتصادی زندگی روستاییان پرداخته است که نتایج نشان می‌دهد برنامه سالیانه به توسعه اقتصادی زندگی روستایی کمک کرده است. در واقع اجرای برنامه‌های سالیانه زندگی یک تصمیم درست برای توسعه اقتصادی زندگی روستایی بوده است. برنامه سالیانه زندگی در اروپا، برنامه‌ای که قادر به تولید بود موفق عمل کرد که اثر مثبتی در جهت توسعه روستایی داشت.

بردگو^۲ و دیگران (۲۰۱۵)، در مقاله‌ای با عنوان توضیح تنوع فضایی در توسعه روستایی آمریکای لاتین: ساختارها، نهاده‌ها و ائتلاف به نقش عوامل دینامیک در کاهش فقر و رشد اقتصادی پرداخته است و نتایج نشان می‌دهد ائتلاف‌های اجتماعی موجب رشد اقتصادی در نواحی روستایی می‌شود و سیاست‌های توسعه ارضی برای توسعه سایر بخش‌ها، مورد نیاز است.

مشاهده می‌شود در پژوهش‌هایی که تاکنون در جهان و ایران صورت گرفته، بیشتر به تحلیل جایگاه توسعه پایدار روستایی در برنامه‌ها و ارتباط آن با توسعه روستایی پرداخته‌اند. در تحقیقات داخلی کمتر به تحلیل جایگاه روستاها و سهم روستاییان از برنامه‌های پنج‌ساله توسعه پرداخته شده است. بررسی وضعیت جایگاه روستاها در برنامه‌های توسعه بعد از انقلاب اسلامی با توجه به شاخص‌های توسعه پایدار و رتبه‌بندی میزان توجه دولت به سکونتگاه‌های روستایی در برنامه‌های پنج‌ساله توسعه آن را از دیگر پژوهش‌ها متمایز کرده است که می‌تواند نگاه متولیان اجرای برنامه‌های توسعه را نسبت به سکونتگاه‌های روستایی متوجه خود سازد تا جهت بیشتر کشور مورد ارزیابی قرار گیرد.

1. Dobra

2. Berdegué

۲. مبانی نظری

توسعه یک مفهوم ارزشی است، زیرا دربرگیرنده تمامی کنش‌هایی است که به‌منظور سوق‌دادن جامعه به‌سوی تحقق مجموعه‌های منظم از شرایط زندگی جمعی و فردی که در ارتباط با بعضی از ارزش‌ها مطلوب تشخیص داده شده‌اند، صورت می‌گیرد (دیرباز و دادگر، ۱۳۸۶: ۱۵). تودارو معتقد است: توسعه یک جریان همه‌جانبه در تغییرات سیستم اقتصادی و اجتماعی جامعه، تغییرات در ساختار مؤسسات، ساختار اجتماعی، ساختار مدیریت، ساختار اعتقادی و آداب‌ورسوم است (مؤمنی، ۱۳۸۷: ۹). توسعه فرایندی تدریجی در پیشرفت موقعیت بشر، شامل: انجام فعالیت برای رسیدن به رشد مادی و تکامل اجتماعی در طول زمان است (Riddell, 2004: 12). توسعه اصولاً شامل تغییرات بنیادی در ساختارهای سازمان‌ها، جوامع و مدیریت‌هاست. به همان نحو تغییرات در دیدگاه مردم و در برخی موارد سنت‌ها و عقاید نیز هست (Streenten, 1999: 56). اساساً توسعه را می‌توان فرایندی دانست که در آن وضعیت جامعه از نامطلوب به مطلوب متحول می‌شود. این فرایند تمامی جامعه را دربر می‌گیرد و در نتیجه تمام استعدادهای اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و محیطی جامعه از هر جهت بارور و شکوفا می‌شود (ساسان‌پور، ۱۳۹۰: ۵۹). هدف از توسعه، ایجاد زندگی پر ثمره‌ای است که توسط فرهنگ تعریف می‌شود. بنابراین توسعه دستیابی فزاینده انسان به ارزش‌های فرهنگی خود است (افراخته، ۱۳۹۰: ۱۸). می‌توان گفت توسعه درخور و پایدار درصدد فراهم‌آوری استراتژی‌ها و ابزاری است که بتواند به پنج نیاز اساسی، تلفیق حفاظت و توسعه، تأمین نیازهای اولیه زیستی انسان، دستیابی به عدالت اجتماعی، خودمختاری و تنوع فرهنگی بر حفاظت یگانگی اکولوژیک پاسخ دهد (پاپلی‌یزدی و ابراهیمی، ۱۳۸۷: ۴۹-۵۰). مهم‌ترین علل توسعه‌نیافتگی از نظر مک‌کله‌لند و هیگن به شرح زیر هستند: ۱. فقدان پس‌انداز، سرمایه‌گذاری و کمک‌های خارجی؛ ۲. فقدان روحیه کارفرمایی؛ ۳. توجه به عوامل سیاسی و تأثیر برگزیدگان قوم در رشد و توسعه اقتصادی و تحول اجتماعی؛ ۴. نوع مالکیت؛ ۵. عوامل فرهنگی مانند فقدان عقاید، اهمیت به زندگی مادی، کار و کوشش، اختیار، پس‌انداز سرمایه در امور تولیدی،

کسب علم و فن خوش زیستن (پاپلی یزدی و همکاران، ۱۳۹۱: ۱۱۲-۱۱۱). اصطلاح توسعه روستایی از سال‌های ۱۹۵۰ به بعد مطرح شده است (زمانی‌پور، ۱۳۷۳: ۴۳). مطالعات توسعه روستایی پس از جنگ جهانی دوم به آرامی با توسعه اجتماعی آغاز شد (پاپلی یزدی و ابراهیمی، ۱۳۸۷: ۵۱). بررسی رویکردها و رهیافت‌های توسعه روستایی تا دهه‌های اخیر نشان می‌دهد که با وجود پیچیدگی مفهوم توسعه و توسعه روستایی، نظریه‌های مطرح شده از دهه ۱۹۸۰-۱۹۵۰، عموماً ابعاد مختلف توسعه را به صورت یکپارچه مورد توجه قرار نداده‌اند. در واقع در انگاره‌های گذشته اهدافی چون رشد اقتصادی، تأمین نیازهای اساسی، ریشه‌کنی فقر، رشد محصولات کشاورزی، بهبود کیفیت مسکن و ارتقاء شاخص‌های بهداشتی و... مورد تأکید بوده‌اند. این اهداف که عموماً با نگرش حاکمیتی و متمرکز طراحی و به اجرا درآمده‌اند، نه تنها به صورت فراگیر در تمام سطوح جامعه اثربخشی لازم را به همراه نداشتند، بلکه خود موجب (عدم تعادل جغرافیایی) در سطوح مختلف محلی و منطقه‌ای بوده‌اند؛ به همین دلیل، مفهوم توسعه روستایی نیز چون مفهوم توسعه تعاریف متنوعی را تجربه کرده است (مرکز مطالعات تکنولوژی دانشگاه علم و صنعت، ۱۳۹۳: ۳). توسعه روستایی عبارت از راهبردهایی برای اصلاح وضع اقتصادی و اجتماعی گروه‌های خاصی از مردم است که در واقع، قشرهای فقیر جامعه به‌شمار می‌آیند. بر این اساس، هدف عمران و آبادانی روستاها نو کردن جامعه روستایی و خارج کردن آن از حالت انزوا و پیوند آن به بخش‌های نوین اقتصاد ملی است (سعیدی، ۱۳۸۸: ۱). از دیدگاه رابرت چمبری^۱ «توسعه روستایی راهبردی است برای توانمند ساختن گروه خاصی از مردم شامل زنان و مردان فقیر که بر مبنای فقیرترین گروه‌های روستایی می‌توانند از منابع توسعه حداکثر استفاده را ببرند (جمعه‌پور، ۱۳۸۴: ۵۷). دیاسن^۲ توسعه روستایی را راهبردی طراحی شده به منظور بهبود زندگی اقتصادی و اجتماعی گروه خاصی از مردم، به‌ویژه روستاییان فقیر می‌داند که این فرایند شامل بسط منافع توسعه در میان فقیرترین اقشار است

1. Robert Chambéry

2. Dyaan

که در مناطق روستایی در پی کسب معاش هستند (مولان‌نژاد و دیگران، ۱۳۹۳: ۲). بنا به تعریف بانک جهانی نیز توسعه روستایی استراتژی است که برای بهبود زندگی اقتصادی و اجتماعی گروه مشخصی از مردم که همان روستاییان فقیر هستند، طراحی می‌شود. این استراتژی در پی گسترش منافع توسعه در بین فقیرترین افرادی است که در نواحی روستایی به دنبال امرار معاش هستند. از نظر بانک جهانی، فقرای روستایی شامل کشاورزان خرده‌پا، اجاره‌نشین‌ها و خوش‌نشین‌ها است (مطیعی‌لنگرودی، ۱۳۸۸: ۶۰). توسعه روستایی تأمین زیرساخت‌های اجتماعی و فیزیکی، ارائه خدمات مالی در مناطق غیرشهری و مدیریت منابع طبیعی است (Barrios, 2008: 4) که مسئولیت‌پذیری، اولویت‌ها و انتخاب از جنبه‌های اساسی آن به شمار می‌روند (Douglas, 2005: 231)؛ و بهینه‌سازی تولید مواد غذایی، تأمین سوخت و خدمات، حفظ محیط‌زیست از جمله تأمین آب و دفع فاضلاب‌ها می‌تواند از اهداف برنامه‌ریزی آن باشد (Adinarayana et al, 2008: 130).

از برنامه‌هایی که به منظور دستیابی به اهداف توسعه روستایی مطرح است می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

- برنامه‌ریزی جمعیتی به مفهوم کنترل رشد جمعیت و پیشگیری از روستاگریزی؛

- برنامه‌ریزی خدمات و ساماندهی سکونتگاه‌های روستایی؛

- برنامه‌ریزی در زمینه اشتغال‌زایی و فعال‌سازی اقتصاد روستایی؛

- برنامه‌ریزی زیست‌محیطی و حفاظت از عرصه‌های روستایی باهدف حفظ

ویژگی‌های اکولوژیک و محافظت از چشم‌اندازهای طبیعی روستا؛

- برنامه یکپارچه‌سازی اراضی و افزایش تولید روستایی؛

- پیشبرد تعاون روستایی و زمینه‌سازی برای مشارکت هر چه بیشتر

روستائیان در امور توسعه؛

- برنامه‌ریزی گردشگری در سکونتگاه‌ها و حوزه‌های روستایی (صیدائی و

همکاران، ۱۳۹۰: ۸۱).

نظام برنامه‌ریزی اکثر کشورها در زمینه تنظیم و اجرای راهبردها و

سیاست‌های توسعه به صورت متمرکز است. برنامه‌ریزی در سطح منطقه‌ای و محلی نیز متأثر از این سیستم متمرکز بوده و طرح‌ها و پروژه‌ها در چارچوب برنامه ملی تهیه می‌شوند (رضوانی، ۱۳۸۱: ۲۲۱). تصمیمات عمده برنامه‌ریزی توسعه سکونتگاه‌های روستایی نوعاً شامل (۱) تعیین ناحیه مورد نظر و گروه هدف برای پروژه‌های خاص؛ (۲) شناخت امکانات توسعه که منابع بالقوه رشد ناحیه و گروه هدف را مشخص می‌کند؛ تصمیم‌گیری در مورد حجم و ترتیب فعالیت‌های تولیدی مرتبط باهم در بخش‌های مختلف یک ناحیه و ماهیت و حدود زیرساخت‌های فیزیکی، اجتماعی و خدمات باید به منظور حمایت از فعالیت‌های اقتصادی توسعه یابند (رضوانی، ۱۳۸۱: ۲۲۶). اهداف توسعه روستایی را می‌توان در چهار دسته زیر خلاصه کرد:

- اهداف اقتصادی عبارت از درآمد ثابت، امنیت شغلی، امکان کسب یک زندگی آزاد و غیره.

- اهداف اجتماعی شامل حفظ سلامتی که اساس ادامه حیات جامعه است و نیز دسترسی، تهیه و توزیع آن در سطح جامعه، توسعه آموزش که عامل هدایت توسعه و ایجاد یک زندگی سالم است.

- اهداف طبیعی عبارت است از حفظ محیط طبیعی به نحوی که قابل تحمل باشد و مواردی از این دست.

- اهداف سیاسی که در جوامع مختلف می‌تواند متفاوت باشد، ولی اصول کلی آن همراه ساختن جامعه روستایی با سیاست‌های دولت و به دنبال آن استفاده از روستا به عنوان منبع قدرتی پایدار است (پاپلی یزدی و همکاران، ۱۳۹۱: ۵۴). اما اهمیت پیشرفت بخش روستایی از جنبه‌های مختلف بر اقتصاد کشور مؤثر است. جایگاه اقتصادی بخش روستایی را از سه زاویه می‌توان بررسی کرد که عبارتند از: ۱. روستاها تولیدکننده مواد غذایی هستند و بخش قابل توجهی از نیاز غذایی جامعه از طریق محصولات کشاورزی تأمین می‌شود. ۲. روستاها از طریق تولید محصولات کشاورزی، بخش قابل ملاحظه‌ای از مواد اولیه مورد نیاز بخش صنعت را تأمین می‌کنند. ۳. بخش روستایی سهم قابل توجهی در اشتغال، تولید ناخالص

ملی و اقتصاد کشورهای در حال توسعه دارد. علاوه بر این اکثریت فقیر در روستاها زندگی می‌کنند و توده جمعیتی روستایی از درجه محرومیت بالاتری نسبت به شهرنشینان رنج می‌برند (جمعه‌پور، ۱۳۹۱: ۲۰). نیاز به برنامه‌ریزی مراکز روستایی در سی‌ودومین اجلاس کمیسیون اقتصادی و اجتماعی آسیا و اقیانوسیه (اسکاپ) در سال ۱۹۷۶ مورد تأکید قرار گرفت (مرکز مطالعات تکنولوژی دانشگاه علم و صنعت، ۱۳۹۳: ۱۹) هر یک از رویکردهای اقتصادی، اجتماعی و فضایی-کالبدی در زمینه برنامه‌ریزی توسعه روستایی، جنبه خاصی از توسعه را مورد توجه قرار می‌دهند. با توجه به سوابق برنامه‌ریزی توسعه روستایی، ابتدا ابعاد توسعه اقتصادی، سپس ابعاد اجتماعی و ادامه ابعاد فضایی-کالبدی مطرح شدند. از ابتدای دهه ۱۹۷۰ که توسعه روستایی پیش از پیش مورد توجه محافل جهانی ذی‌ربط (فائو، بانک جهانی و...) و کشورهای توسعه‌نیافته قرار گرفت، شرایط مناسبی برای ارزیابی تجارب توسعه روستایی فراهم گشت که مشخص شد بی‌توجهی به تمامی جنبه‌ها و ابعاد توسعه، باعث ناکامی برنامه‌های توسعه روستایی شده است (مرکز مطالعات تکنولوژی دانشگاه علم و صنعت، ۱۳۹۳: ۲۰).

رویکردها و راهبردهای توسعه روستایی در برنامه‌ریزی روستایی ایران جایگاه مشخصی داشته است. به‌طور کلی، رویکردهای به‌کاررفته در این زمینه را می‌توان به چهار دسته رویکردهای اقتصادی، رویکردهای اجتماعی، رویکردهای کالبدی-فضایی و رویکردهای جامع طبقه‌بندی کرد. متناسب با هر یک از این رویکردها، راهبردهای متعددی به‌کاررفته است که از دهه ۱۹۵۰ مورد استفاده قرار گرفته‌اند. در جدول شماره ۱، راهبردهای به‌کاررفته به اختصاص شرح داده شده است.

جدول ۱. رویکردها و راهبردهای برنامه‌ریزی توسعه روستایی در ایران

رویکردهای اقتصادی	رویکردهای اجتماعی	رویکردهای کالبدی-فضایی	رویکردهای جامع
راهبرد اصلاحات ارضی	راهبرد تأمین نیازهای اساسی	راهبرد مراکز رشد روستایی	راهبرد توسعه پایدار روستایی
راهبرد توسعه کشاورزی (انقلاب سبز)	راهبرد توسعه اجتماعات روستایی	راهبرد آگرو پلین یا توسعه روستا-شهری	راهبرد توسعه همه‌جانبه و یکپارچه روستایی
راهبرد صنعتی‌سازی روستاها	راهبرد مشارکت در توسعه روستایی	راهبرد برنامه‌ریزی مراکز روستایی	-

۳. روش تحقیق

پژوهش حاضر از نوع توصیفی- تحلیلی و مبتنی بر مطالعه کتابخانه‌ای و اسنادی است. جامعه آماری این تحقیق برنامه‌های پنج‌گانه توسعه کشور و اسناد پشتیبان آن‌ها است. زمان انجام تحقیق سال ۱۳۹۵ بوده است و نمونه تحقیق نیز دربرگیرنده کل جامعه آماری است. روش‌شناسی تحقیق نیز مبتنی بر روش «تحلیل محتوا» استوار است. تحلیل محتوای برنامه‌های مورد مطالعه با رویکرد توسعه روستایی طی گام‌هایی به شرح زیر بوده است:

اول، شاخص‌های توسعه پایدار روستایی از منابع متعدد و پیشینه تحقیق گردآوری شده است؛

دوم، شناسایی و دسته‌بندی ابعاد و شاخص‌های توسعه پایدار روستایی در گروه‌های اقتصادی، اجتماعی و زیست‌محیطی در متون پنج برنامه توسعه پس از انقلاب؛

سوم، ارزیابی و تجزیه و تحلیل محتوای برنامه‌ها با استفاده از فراوانی شاخص‌های توسعه پایدار روستایی و تعیین جایگاه و رتبه هر برنامه نسبت به وضعیت هر یک از ابعاد.

جدول ۲. چارچوب کلی شاخص‌های توسعه روستایی برنامه‌های پنج‌ساله توسعه ایران برای تحلیل محتوا

منابع مورد استناد	مؤلفه‌ها	ابعاد اصلی	سیستم
Bossl, Hartmut (۱۹۹۹) بدریچ مولدان و سوزان بیلهارز، ۱۳۸۱ نصیری، ۱۳۸۴	منابع انسانی، مراقبت‌های اجتماعی، کیفیت زندگی	پایداری اجتماعی	اجتماعی
	زیرساخت نهادی، مشارکت	ظرفیت نهادی	
بدری و پورطاهری، ۱۳۹۳ مهندسین مشاور سبزاندیش پایش ساپ، ۱۳۸۵	عدالت اقتصادی، ثبات اقتصادی، رفاه اقتصادی	پایداری اقتصادی	اقتصادی
	کیفیت مکان، تعامل فضایی	پایداری کالبدی	
	منابع سرزمین، خدمات محیط	منابع و خدمات محیط	زیست‌محیطی
	بهداشت محیط، آسیب‌پذیری محیط	کیفیت محیط‌زیست	

مأخذ: مطالعات اسنادی

بحث و نتایج

الف) برنامه پنج‌ساله اول توسعه جمهوری اسلامی ایران (۱۳۷۲-۱۳۶۸)

اولین برنامه پنج‌ساله توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران

در سال ۱۳۶۸ آغاز و تا سال ۱۳۷۲ به طول انجامید. سند برنامه اول به صورت ماده واحده و دو قسمت و یک پیوست و دارای ۵۲ تبصره با اعتبار عمرانی ۸۱۸۹ میلیارد ریال بود (صیدائی، ۱۳۸۸: ۴۸). در برنامه اول توسعه، اگرچه سند برنامه فاقد جایگاه مستقلی برای عمران روستایی بود، اما بخش قابل توجهی از برنامه‌های اجرایی به عمران روستاها اختصاص داشت و بسیاری از تبصره‌های قانونی این برنامه نیز دولت را به تخصیص اعتبارات ویژه به مناطق روستایی مکلف کرده است. وجوه برنامه اول، گذشته از توجه به بخش کشاورزی دیدگاه تبدیل بخش سنتی به بخش نوین و سودآور بود تا امکان برداشت بهینه از عوامل تولید در بخش کشاورزی فراهم گردد (مطیعی‌لنگرودی، ۱۳۸۸: ۵۲). در این برنامه بازسازی مناطق جنگی و اقتصاد پس از جنگ در اولویت قرار داشت. حدود ۴۳ درصد مردم ایران در روستاها زندگی می‌کردند. در رابطه با جلوگیری از واردات مواد غذایی قابل توجه در اهداف کلی برنامه اول توسعه، رشد بخش کشاورزی ۶/۱ درصد پیش‌بینی شده که می‌توان اذعان داشت موفق عمل کرده است (آسایش، ۱۳۸۸: ۷۴). بنا بر گزارش حساب‌های ملی، در سه سال اولیه اجرای برنامه یعنی در سال‌های ۱۳۷۰، ۱۳۶۹ و ۱۳۶۸ رشد اقتصادی به ترتیب ۵/۵، ۱۳/۶ و ۱۲/۵ درصد است، در دو سال آخر برنامه، رشدها به ترتیب ۴/۷ و ۱/۸ درصد تنزل می‌یابند (صیدائی، ۱۳۸۸: ۴۳). رشد اقتصادی که در سال ۱۳۷۰ حدود ۱۰/۱ درصد بود در سال ۱۳۷۲ به ۴/۹ درصد رسید. این امر نشان‌دهنده آن است که این برنامه نتوانست رشدی مستمر و پایدار را در اقتصاد شکل دهد و رشد اقتصادی تحت تأثیر تحولات خارج از کنترل برنامه قرار گرفت.

ب) برنامه پنج‌ساله دوم توسعه جمهوری اسلامی ایران (۱۳۷۸-۱۳۷۴)

برنامه دوم توسعه در آذر ۱۳۷۳ به تصویب مجلس شورای اسلامی رسید، برنامه در سه فصل و ۱۰۱ تبصره تنظیم گردید. کل اعتبارات برنامه ۲۳۸/۱۸۶ میلیارد ریال و اعتبار عمرانی ۱۰۵/۰۲۹ میلیارد بود (صیدائی، ۱۳۸۸: ۴۵). در طول سال‌های اجرای برنامه دوم نسبت به برنامه اول توسعه، توزیع درآمدها به‌طور نسبی به سمت عادلانه‌تر شدن سوق پیدا کرده، به‌نحوی که متوسط ضریب جینی

نابرابری درآمد در طول این برنامه در جامعه روستایی ۴۲۹٪ و در کل کشور ۴۲۶٪ بوده است. در این مدت فاصله درآمدی فقیرترین‌ها با ثروتمندترین‌ها در جامعه روستایی ۲۱/۲۱ برابر بوده است. اما شکاف بین ۲۰ درصد پایین و ۲۰ درصد بالای اقشار جامعه از حیث درآمدی در جامعه روستایی ۱۰/۴۷ و در کل کشور ۱۰/۱۱ برابر شده که نسبت به برنامه اول کاهش یافته است (رضوانی، ۱۳۹۰: ۱۷). در برنامه پنج‌ساله دوم توسعه، سه برنامه اجرایی شامل برنامه بهسازی و نوسازی روستاها، برنامه روستاهای پراکنده و برنامه ایجاد و توسعه صنایع روستایی وجود دارد (سازمان برنامه‌بودجه، ۱۳۷۷: ۷۴). در برنامه دوم پنج‌ساله دوم توسعه در فصل کشاورزی، برای اصلاح نظام بهره‌برداری کشاورزی تشکیل ۳۱۰ تعاونی پیش‌بینی شده بود، اما به دلیل استقبال زارعان در سال‌های ۱۳۷۴ و ۱۳۷۶ این تعداد به ۴۰۳ شرکت رسید که تا پایان برنامه به ۷۰۰ واحد رسید (سازمان برنامه‌بودجه، ۱۳۸۷: ۱۰). در برنامه پنج‌ساله دوم توسعه طرح خروج دام از جنگل و جابه‌جایی و ادغام روستاهای کشور و پراکنده جنگل‌نشین تصویب شد (رضوانی، ۱۳۹۰: ۱۸۹). مقاوم‌سازی مسکن روستایی و اقدامات ترویج در این زمینه از طریق ایجاد تشکل‌های روستایی، آموزش و ترویج و روش‌های فنی، تدوین ضوابط و مقررات کمی و کیفی، صدور سند برای واحدهای مسکونی روستایی در ۲۰۰ روستای بیش از ۴۰۰ خانوار از اقدامات جدیدی بود که به این برنامه اضافه شده بود (سرتهی‌پور، ۱۳۸۵: ۵۲). برای دستیابی به کانون‌های توسعه ۱۱۸ کیلومتر راه روستایی با مشخصات و ۱۱۶۷ کیلومتر گذرگاه عشایری احداث شده است (میرانی، ۱۳۸۸: ۳).

پ) برنامه پنج‌ساله سوم توسعه جمهوری اسلامی ایران (۱۳۸۳-۱۳۷۹)

برنامه سوم توسعه جمهوری اسلامی ایران برای دوره ۱۳۸۳-۱۳۷۹ تهیه شده است. سند برنامه از نظر شکل و محتوا تا حدودی با دو برنامه پیشین تفاوت دارد. برنامه سوم در سه بخش که شامل حوزه‌های فرابخشی، امور بخشی و اجرا و نظارت، ۲۶ فصل و ۱۹۹ ماده تنظیم گردیده است. اعتبار مصوب عمرانی برنامه ۲۱۳۰۳۶/۸ میلیارد ریال و هدف کمی رشد ۶ درصد بود (صیدائی، ۱۳۸۸: ۴۹).

برنامه سوم توسعه، موفق‌ترین برنامه تاریخ اقتصادی کشور تلقی شده است. شاخص‌های مورد تأکید در این گزارش، رشد تولید ناخالص داخلی در حدود ۳۰ درصد و رشد درآمد سرانه در حدود ۲۲ درصد و کاهش نرخ متوسط تورم در این دوره به ۱۴/۱ درصد از جمله دلایلی است که موفقیت‌آمیز بودن عملکرد برنامه سوم را توجیه می‌کند (دفتر مطالعات اقتصادی، ۱۳۸۵: ۱). مهم‌ترین ویژگی برنامه سوم توسعه شناخت چالش‌های اساسی فرایند توسعه اقتصادی کشور و سعی در فراهم‌ساختن الزامات تحقق توسعه پایدار بود (جهانگرد، ۱۳۸۴: ۴۵). از زمره اهداف برنامه سوم (۱۳۸۳-۱۳۷۹) که گروه‌های آسیب‌پذیر به ویژه روستایی را دربر می‌گیرد تلاش برای حفظ قدرت خرید گروه‌های کم‌درآمد، فراهم‌آوردن زمینه‌های اشتغال و تشویق سرمایه‌گذاری و کارآفرینی، اهتمام به توسعه و عمران روستاها و توجه ویژه به معیشت روستائیان، تأمین امنیت غذایی و خودکفایی در کالاهای اساسی با افزایش تولید داخلی به ویژه کشاورزی، گسترش و عمق بخشیدن به روحیه تعاون و مشارکت عمومی و رفع محرومیت‌ها به خصوص در مناطق روستایی کشور است (سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی، ۱۳۸۱: ۱۱۷۷-۱۱۷۶). در این برنامه سعی شد که صنایع تبدیلی کشاورزی مورد توجه بیشتری قرار گیرد. همچنین مقرر شد که ۳ درصد از سپرده‌های قانونی بانک مرکزی جمهوری اسلامی در اختیار سه بانک قرار گیرد که بخشی از آن صرف اعطای تسهیلات به طرح‌های کشاورزی و دامپروری شود (سازمان برنامه‌ریزی، ۱۳۷۹). احداث کانال‌های آبیاری عمومی در روستاها و متوسط عملکرد آن در برنامه سوم توسعه ۷۳۴۱۱ هکتار بوده است. در طول اجرای برنامه سوم توسعه ۲۶۸ تعاونی تولید روستایی تشکیل شد (میرانی، ۱۳۸۸: ۲). بر اساس اهداف برنامه سوم توسعه تا پایان ۱۳۸۳ باید ۵ درصد از جمعیت روستاهای بالای ۲۰۰ خانوار کشور از شبکه جمع‌آوری و دفع فاضلاب روستایی بهره‌مند شوند که عملکرد آن ۲ درصد است. چنین مقرر بوده است که روستاهای بالای ۱۰۰ خانوار کشور از تهیه طرح‌های هادی روستایی بهره‌مند شوند اما عملکرد این فعالیت تا پایان برنامه سوم تنها ۲۹/۵ درصد بوده است (میرانی، ۱۳۸۸: ۹).

ت) برنامه پنج‌ساله چهارم توسعه جمهوری اسلامی ایران (۱۳۸۸-۱۳۸۴)

برنامه چهارم توسعه اقتصادی- اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران برای دوره ۱۳۸۸-۱۳۸۴ تهیه شده است. از ویژگی‌های این برنامه، گنجانده شدن برنامه میان‌مدت در چارچوب چشم‌انداز بلندمدت بیست‌ساله کشور است (صیدائی، ۱۳۸۸: ۵۳). برنامه چهارم توسعه با چهار هدف کلی، توسعه دانش پایه، عدالت محور و در تعامل با جهان، تأمین امنیت مطمئن ملی و بازدارندگی همه‌جانبه، صیانت از هویت و فرهنگ اسلامی- ایرانی، حاکمیت مؤثر و استقرار دولت شایسته (توفیق، ۱۳۸۵: ۷۴). مضامین و محورهای اصلی برنامه چهارم توسعه به شرح زیر است: ۱. بسترسازی برای رشد سریع اقتصادی؛ ۲. تعامل فعال با اقتصاد جهانی؛ ۳. رقابت‌پذیری اقتصادی؛ ۴. توسعه مبتنی بر دانایی؛ ۵. حفظ محیط‌زیست؛ ۶. آمایش سرزمین و توازن منطقه‌ای؛ ۷. ارتقای سلامت و بهبود کیفیت زندگی؛ ۸. ارتقای امنیت انسانی و عدالت اجتماعی؛ ۹. توسعه فرهنگی؛ ۱۰. امنیت ملی؛ ۱۱. توسعه امور قضایی؛ ۱۲. نوسازی دولت و ارتقای اثربخشی حاکمیت (پرتال امام‌خیمینی، ۱۳۹۴). برنامه چهارم در قالب ترسیم چشم‌انداز آینده در افق بلندمدت و با سرمشق رشد پایدار اقتصادی مبتنی بر محور دانایی و رویکرد جهانی به‌منظور اصلاح ساختار و فرآیندهای جامعه برای دوره ۱۳۸۸-۱۳۸۴ تهیه و تدوین شد (افراخته و دیگران، ۱۳۹۲: ۵۲). در بخش مکانیزاسیون کشاورزی طی سال ۱۳۸۶ حدود ۴۰ هزار هکتار مزارع الگویی با فناوری جدید ایجاد شده و از ۱۰ طرح ساخت نمونه طرح‌های ابتکاری جدید ماشین‌آلات و ادوات حمایت لازم به عمل آمده است. در همین سال تعداد ۲۷۵۰۵ دستگاه تراکتور، تعداد ۸۴۶ دستگاه کمباین، تعداد ۱۳۹۶ دستگاه تیلر تأمین شده که به ترتیب معادل ۱۰۳٪، ۵۲/۵٪ و ۴۳/۵٪ ماشین‌های مورد نیاز است (وزارت جهاد کشاورزی، ۱۳۸۷: ۲۲-۱۲). افزایش پوشش بهداشتی دام‌ها در برابر بیماری از ۵۴ درصد به ۶۹ درصد، افزایش پوشش بهداشتی طیور و زنبورعسل در برابر بیماری از ۴۹ به ۷۹ درصد، افزایش پوشش بهداشتی آبزیان پرورشی از ۳ درصد به ۳۹ درصد، افزایش پوشش دام‌ها در برابر بیماری‌های مشترک انسان و دام از ۴۸

درصد به ۸۲ درصد (دفتر برنامه‌ریزی و بودجه، ۱۳۸۵). متوسط سالیانه رشد بهره‌وری کل عوامل بخش کشاورزی در طول سال‌های برنامه چهارم حدود ۰/۴- درصد بوده است که فاصله زیادی تا هدف‌گذاری ۲/۲ درصد تعیین‌شده در برنامه چهارم دارد (مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، ۱۳۹۲: ۴۸).

ث) برنامه پنج‌ساله پنجم توسعه جمهوری اسلامی ایران (۱۳۹۴-۱۳۹۰)

برنامه پنجم توسعه (۱۳۹۴-۱۳۹۰) که به اتمام رسیده است، علاوه بر پرداختن به توسعه روستایی در فصول مختلف در فصل ششم با عنوان توسعه منطقه‌ای در قالب ماده ۱۹۴ با عنوان توسعه روستایی به این امر اختصاص یافته است به‌منظور بهبود وضعیت روستاها در زمینه سیاست‌گذاری، برنامه‌ریزی، راهبری، نظارت و هماهنگی بین دستگاه‌های اجرایی، ارتقاء سطح درآمد و کیفیت زندگی روستائیان و کشاورزان و کاهش نابرابری‌های موجود بین جامعه روستایی، عشایری و جامعه شهری، حمایت لازم را دولت از اقداماتی که در قالب ۱۷ بند و ۳ تبصره در ابعاد مختلف توسعه روستایی تعیین شده است، به عمل آورد (قانون برنامه پنجم توسعه، ۱۳۹۲). برنامه پنجم توسعه که دومین برنامه از سند چشم‌انداز افق ۲۰ ساله کشور است (صیدائی، ۱۳۸۸: ۵۶)، برنامه پیشرفت و عدالت اجتماعی معرفی شده است. مفهوم عدالت اجتماعی که در برنامه پنجم توسعه مطرح شده است مفهومی بسیار وسیع و مهم است که در برنامه‌ریزی بسیار دقیق با تکیه بر معرفی ابزارهای مناسب در جهت اهداف تعریف‌شده را می‌طلبد (شجری، ۱۳۹۰: ۱۵). در این برنامه یک ماده به‌طور خاص به توسعه روستا اختصاص دارد که جهت‌گیری‌ها و سیاست‌های آن در قالب ماده ۱۹۴ (توسعه روستایی) بدین صورت است که دولت مکلف می‌باشد به‌منظور بهبود وضعیت روستاها در زمینه سیاست‌گذاری، برنامه‌ریزی، راهبری، نظارت و هماهنگی بین دستگاه‌های اجرایی، ارتقاء سطح درآمد و کیفیت زندگی روستائیان، کشاورزان و کاهش نابرابری‌های موجود بین جامعه روستایی، عشایری و جامعه شهری، حمایت لازم را از اقدامات زیر به عمل آورد: الف) ارتقاء شاخص‌های توسعه روستایی و ارائه خدمات نوین. ب) حمایت از گسترش کشاورزی صنعتی و صنایع روستایی. ج) تدوین

سیاست‌های تشویقی مهاجرت معکوس. د) بهسازی و نوسازی و ایمن‌سازی ساختار کالبدی محیط و مسکن روستایی. ز) پیش‌بینی مکان‌های ورزشی برای جامعه روستایی. س) تعمیم و گسترش بیمه روستایی. م) توسعه و هدفمندسازی پژوهش در روستاها (رضوانی، ۱۳۹۰: ۷۴). در راستای ارتقای آگاهی‌های عمومی، حفظ محیط‌زیست و دستیابی به توسعه پایدار برنامه‌های آموزشی در ردیف اولویت‌ها قرار گرفت و نیز به‌منظور حفظ منابع آب‌و‌خاک در بحث استفاده از سموم و کودهای شیمیایی، مقدار مصرف مجاز برای تولید محصولات باغی و کشاورزی مشخص شد تا ضمن اطلاع‌رسانی و فرهنگ‌سازی، محصولاتی تولید شود که از سلامت برخوردار باشد (افراخته و دیگران، ۱۳۹۲: ۵۲). ارتقای شاخص‌های توسعه روستایی از موارد توجه در لایحه پیشنهادی برنامه پنجم توسعه بوده است (افتخاری، ۱۳۸۹: ۱۷۵-۱۷۳).

جدول ۳. جمع‌بندی نهایی ویژگی‌های کلی قوانین برنامه‌های پنج‌ساله توسعه جمهوری اسلامی ایران

عنوان برنامه	بازه زمانی اجرای برنامه	مهم‌ترین دیدگاه‌های حاکم بر مجموعه برنامه‌های توسعه
برنامه اول توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران	۱۳۶۸-۱۳۷۲	بازسازی سرمایه‌های فیزیکی و انسانی؛ تعیین و اصلاح الگوی مصرف- رشد و تکامل مادی و معنوی. در سال ۱۳۷۰ تعدیل ساختاری (درک نئوکلاسیک از توسعه) رخ داد.
برنامه دوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران	۱۳۷۴-۱۳۷۸	تأکید بر رشد اقتصادی (الگوی کینزی)؛ نقش دولت و تلفیق آن با نقش بازار (دخاله دولت برای رفع نوسانات)-حمایت از صنایع داخلی- حمایت از تولید
برنامه سوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران	۱۳۷۹-۱۳۸۳	اصلاح ساختار اقتصادی مبتنی بر توسعه اقتصاد رقابتی (الگوی توسعه نئوکلاسیک با گرایش نظریه نهادگرایی)؛ آزادسازی نظام اقتصادی با شکل‌گیری نظام جامع تأمین اجتماعی- لغو انحصارات- کاهش تصدی‌گری دولت- توجه به‌ضرورت خصوصی‌سازی
برنامه چهارم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران	۱۳۸۴-۱۳۸۸	توسعه مبتنی بر دانایی، سرمایه اجتماعی، رشد سریع اقتصادی و جهانی شدن؛ برنامه‌ریزی از پایین به بالا- تبعیت از سند چشم‌انداز اقتصاد غیرنفتی و فاقد بارانه و متکی به بخش خصوصی- تأکید بر خصوصی‌سازی- تقویت سرمایه اجتماعی- شوک‌درمانی قیمت‌ها
برنامه پنجم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران	۱۳۹۰-۱۳۹۴	پیشرفت همراه با عدالت؛ استقرار الگوی توسعه اسلامی، ایرانی- اصلاح نظام اداری

مأخذ: مطالعات اسنادی برنامه‌های توسعه جمهوری اسلامی ایران

نتایج تحلیل محتوا در مورد میزان توجه به شاخص‌های اجتماعی روستاها در

برنامه‌های پنج‌ساله توسعه جمهوری اسلامی ایران نشان می‌دهد که در طول اجرای پنج برنامه توسعه روند روبه‌رشدی داشته و توجه به این مقوله دارای ارزش بوده است. در برنامه‌های اول، دوم، سوم، چهارم و پنجم به ترتیب ۱۳، ۲۰، ۲۹، ۳۸ و ۵۶ مرتبه به بعد اجتماعی با توجه به شاخص‌هایی پرداخته شده است که بیشترین فراوانی را برنامه پنجم داشته است، به‌طوری‌که شاخص مشارکت مردمی بیشترین توجه را به خود اختصاص داده است. پرداختن به مقوله اجتماعی در برنامه اول و دوم بسیار کم‌اهمیت بوده اما در فاصله برنامه سوم تا برنامه پنجم جهش قابل‌ملاحظه‌ای داشته که اهمیت پرداختن به بعد اجتماعی را بیش‌ازپیش نشان می‌دهد... سایر موارد مرتبط با بعد اجتماعی را در جدول شماره ۴ و رشد شاخص‌های اجتماعی روستایی در برنامه‌های توسعه در نمودار شماره ۱ قابل مشاهده است، نشان از روند روبه‌صعود بعد اجتماعی روستا در اجرای برنامه‌های پنج‌ساله توسعه است.

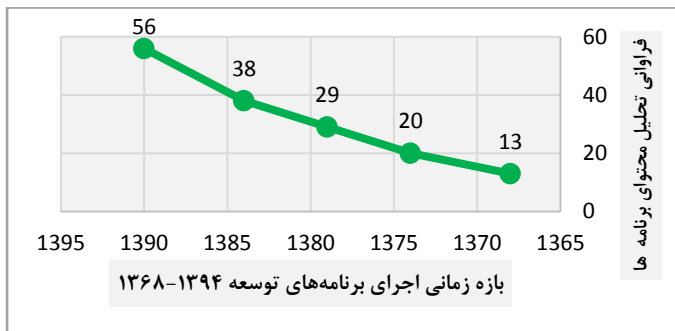
جدول ۴. فراوانی میزان توجه به شاخص‌های اجتماعی روستاها در محتوای برنامه‌های پنج‌ساله توسعه ایران

برنامه‌های توسعه	عبارات مربوطه به توسعه روستایی در متن برنامه‌های توسعه جمهوری اسلامی ایران	فراوانی	درصد
برنامه اول توسعه (۱۳۶۸-۱۳۷۲)	بهسازی، نوسازی، ساماندهی، طرح هادی، احداث راه روستایی و عشایری، تأمین آب آشامیدنی، برق‌رسانی، احداث واحد مسکونی، تأمین مراقبت‌های بهداشتی اولیه، احداث خانه‌های بهداشت، افزایش نرخ باسواد و پوشش تحصیلی، افزایش جمعیت جوان شاغل در بخش کشاورزی، تأمین آموزش‌های عمومی بهداشتی- درمانی و مراقبت‌های بهداشتی اولیه برای عامه مردم با تأکید بر مناطق محروم و روستایی کشور.	۱۳	۸,۳۳
برنامه دوم توسعه (۱۳۷۴-۱۳۷۸)	بهسازی، نوسازی، ساماندهی روستاهای پراکنده، امکان‌سنجی توسعه یکپارچه روستایی، برق‌رسانی، احداث جاده‌های روستایی و عشایری، ارتقاء نقش روستاییان در اداره امور روستاها، آموزش عمومی، اصلاح الگوی استقرار جمعیت در نواحی روستایی، برقراری نظام آموزشی سیار، طرح هادی، طرح تفصیلی روستایی، ایجاد پست، بهداشت، آب آشامیدنی سالم، تأسیسات ورزشی، صدور سند ملک روستایی، ادغام و جابه‌جایی روستاهای پراکنده، آموزش فنی حرفه‌ای (کشاورزی- صنعتی)، برقراری سیستم آموزشی سیار.	۲۰	۱۳,۶۷
برنامه سوم توسعه (۱۳۸۳-۱۳۷۹)	بهسازی، نوسازی، طرح هادی، برق‌رسانی، تأمین آب آشامیدنی، توسعه رشته‌های آموزشی، احداث و نگهداری راه‌های روستایی، احیاء بافت‌های با ارزش روستایی، حفاظت و مرمت، افزایش سطح مشارکت اجتماعی، توزیع مناسب جمعیت، استقرار بهینه خدمات در محیط‌های روستایی، توسعه و مشارکت زنان در فعالیت‌های اجتماعی و فرهنگی، نهادینه کردن مشارکت مردم در برنامه‌ریزی، ایجاد شبکه مخابرات روستایی، مشارکت شوراهای اسلامی در فعالیت‌های اجرایی، ساماندهی کوچ و حمایت از اسکان عشایر داوطلب، هویت‌بخشی به سیمای کالبدی روستاهای کشور منطبق با هویت ایرانی-اسلامی، صدور سند مالکیت املاک واقع در بافت مسکونی روستاها، آموزش فنی و تخصصی کشاورزان، ارتقاء فرهنگ مشارکت عمومی، ارتقاء سلامت، تعیین ضوابط برای خدمات زیربنایی در روستاها، توسعه صندوق‌های محلی، تهیه نقشه تفکیکی وضع موجود در روستا، فراهم کردن ایاب ذهاب دانش‌آموزان پسر و دختر روستاهای فاقد مدارس راهنمایی و متوسطه، تأسیس کتابخانه، برنامه بیمه اجتماعی روستاییان، توسعه مراکز درمانی روستاییان.	۲۹	۱۸,۳۸
برنامه چهارم توسعه (۱۳۸۸-۱۳۸۴)	بهسازی، بازسازی، حفظ کرامت و حقوق انسان‌ها، توسعه فرهنگی و معنوی، افزایش مشارکت مردمی، مشارکت نهادهای محلی در توسعه، بهبود کیفیت زندگی روستاییان و توسعه متناسب با آن، تقویت و توجه به ارزش‌های اصیل و باورهای اسلامی و منزلت روستاییان، بهبود کمی و کیفی فعالیت‌های فرهنگی و ورزشی، ارتقاء شبکه تأمین نظم و امنیت اجتماعی روستاییان، بهبود شرایط کالبدی سکونت در محیط‌های روستایی، ایجاد نظم توانمند مدیریت روستایی با تأکید بر تشکیل نهادهای مردمی و محلی، اسکان جمعیت عشایر، احداث و بهسازی روکش راه‌های روستایی، احیاء بافت با ارزش روستایی، ارتقای نقش خانواده در توسعه امور محلی، تعمیق و گسترش مسئولیت‌های دینی-اجتماعی روستاییان، شکل‌گیری نظام تأمین اجتماعی روستاییان، مقابله مؤثر با ناهنجاری‌های اجتماعی در مناطق روستایی، بهبود شاخص سلامت و تکمیل شبکه بهداشت و درمان روستایی، آموزش عمومی روستاییان، توسعه فناوری و	۳۸	۲۴,۲۵

		<p>اطلاعات و ارتباطات، حمایت از صندوق‌های اعتباری محلی روستایی، پی‌ریزی الگوی یکپارچه مدیریت محلی در روستاهای کوچک و پراکنده، خدمات بیمه پایه درمانی روستاییان و عشایری، یکپارچگی قومی و ملی در روستاها، تهیه نقشه تفکیکی وضع موجود در روستاهای دارای شورای اسلامی، صدور سند مالکیت املاک واقع در بافت مسکونی روستاها، الگوی اسکان نظام روستایی در راستای آمایش سرزمین، تدوین سیاست‌های تشویقی مهاجرت معکوس، آموزش‌های فنی و تخصصی، مناسب‌سازی فضاهای روستایی برای جانبازان و معلولین جسمی حرکتی، ایجاد زمینه‌های مناسب برای دسترسی به تسهیلات بانکی در روستاها، مستقر کردن خدمات ایمنی و آتش‌نشانی، ایجاد روستامهدها برای تحت پوشش قرار دادن کودکان، تأسیس ۳۵ هزار دهیاری، توانمندسازی روستاییان، مقاوم‌سازی واحدهای مسکونی در برابر مخاطرات طبیعی.</p>	
<p>۲۵،۴۲</p>	<p>۵۶</p>	<p>ارتقاء شاخص‌های توسعه روستایی، صندوق بیمه اجتماعی روستایی، جلب مشارکت‌های مردمی داوطلبانه، تشویق در مهاجرت معکوس، جوان‌سازی بافت جمعیتی روستایی، آموزش فنی حرفه‌ای، سامانه خدمات جامع بهداشتی، بیمه روستایی، احداث مکان‌های فرهنگی، حفظ فرهنگ سنتی، ساخت مکان‌های ورزشی، ارتقاء کارکرد فرهنگی، تعیین الگوی مدیریتی، طرح هادی، عدالت اجتماعی، ایمن‌سازی شبکه راه‌های روستایی، حق بیمه پایه سلامت، بیمه ساختمان، ایمن‌سازی شبکه راه‌های روستایی، ارتقاء مشارکت مردمی در توسعه روستا، صدور سند مالکیت املاک روستایی واقع در بافت مسکونی، الگوی معماری ایرانی-اسلامی دریافت روستا، طرح مناسب‌سازی ساختمان‌ها و فضاهای روستایی برای معلولین جسمی و حرکتی، مناسب‌سازی معابر و فضاهای عمومی روستایی، تعیین الگوی مدیریتی در روستاهای فاقد شورای اسلامی، تثبیت نسبی جمعیت روستایی تا آخر سال اول برنامه، تشکیل نهادهای اجتماع‌محور در مناطق و روستاهای محروم فقیر، توانمندسازی زنان سرپرست خانوار در روستاها، تقویت مدیریت یکپارچه اراضی از طرق مشارکت با تشکل‌های حقوقی، توسعه و هدفمندسازی پژوهشی، آموزش، پیش‌بینی مکان‌های ورزشی برای جامعه روستایی، توسعه روستامهدها برای کودکان، افزایش مشارکت اجتماعی از طریق دهیاران و شوراهای اسلامی، تأسیس و تعیین محدوده روستاها، نقش سازمان بسیج سازندگی در ارتقاء توسعه روستایی در کلیه موارد توسعه، تعیین بخشدار به‌عنوان مسئول هدایت و هماهنگی دستگاه‌های مرتبط با روستاها، آموزش فنی و تخصصی کشاورزان، برقراری عدالت فرهنگی و ترویج فرهنگ اسلامی در مساجد روستاها، توسعه و گسترده‌ی اینترنت در روستاها، افزایش گازرسانی به روستاهای بالای یک‌صد خانوار، افزایش ایستگاه‌های آتش‌نشانی، برق‌رسانی از طریق انرژی‌های نو، افزایش برخورداری روستاها از خدمات مخابراتی و ارتباطی از طریق تأسیس دفاتر مربوطه، افزایش مقاوم‌سازی مسکن و بافت روستاهای آسیب‌پذیر در مقابل حوادث و بلایای طبیعی، استقرار مدیریت بحران حوادث غیرمترقبه در محدوده روستا، احداث مساجد، ایستگاه شتاب‌نگاری زلزله، احترام به ساختار قومی- فرهنگی روستاها و زمینه‌سازی تقویت همبستگی اجتماعی در تهیه و اجرای طرح‌ها، بهره‌گیری از ظرفیت‌های مجامع علمی و دانشگاهی مرتبط با توسعه روستایی.</p>	<p>برنامه پنجم توسعه (۱۳۹۴-۱۳۹۰)</p>
<p>۱۰۰</p>	<p>۱۵۶</p>	<p>مجموع فراوانی تحلیل محتوای شاخص‌های اجتماعی روستا</p>	

مأخذ: یافته‌های تحقیق

شکل ۱. روند توجه به شاخص‌های اجتماعی روستایی در برنامه‌های توسعه بعد از انقلاب ایران

مأخذ: یافته‌های تحقیق

نظام اقتصادی که از مهم‌ترین رکن‌های اساس اقتصاد هر کشور بوده و دخیل در تعیین معیشت و فرهنگ و پیشرفت جوامع است روشن و تشریح گردد که در واقع پدیده‌هایی چون فقر و دارایی، عدالت و عدم آن و حتی ایجاد انگیزه‌های فردی و گروهی یا معایر آن، تماماً تحت تأثیر نظام اقتصادی به وجود خواهند آمد. با توجه به نتیجه تحلیل محتوا در برنامه‌های توسعه میزان توجه به بعد اقتصادی در روستاها در برنامه اول و دوم توسعه بسیار ناچیز بوده است، اما در برنامه سوم توسعه تحولی بزرگ در نظام اقتصادی اتفاق افتاد و توجه به این بعد بسیار زیاد شد؛ به طوری که طبق گزارش بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران برنامه سوم توسعه، موفق‌ترین برنامه تاریخ اقتصادی کشور تلقی شده است. در نتیجه تحلیل محتوای برنامه‌ها نشان می‌دهد در برنامه سوم با فراوانی ۳۴ جهش بلندی داشته، به طوری که ارزش و اهمیت آن احساس شده است. در برنامه چهارم این مقوله به نسبت برنامه سوم کمتر مورد توجه قرار گرفت، اما در برنامه پنجم دوباره روند رو به رشد خود را در پیش گرفت که حتی نسبت به برنامه سوم توجه دوچندان بداند شد. عمده‌ترین شاخص مورد توجه در برنامه‌های توسعه، بخش کشاورزی و توسعه روش‌های آبیاری نوین آن در روستاها بوده است. سایر شاخص‌های مرتبط با بعد اقتصادی روستایی در جدول شماره ۵ قابل مشاهده است. در نمودار شماره ۲ نیز روند میزان توجه به بعد اقتصادی نشان از روند رشد در برنامه اول تا سوم توسعه دارد، اما در سال‌های اجرای برنامه چهارم توسعه این بعد سیر نزولی داشته، بدین ترتیب در برنامه پنجم توسعه باز روند صعودی خود را در پیش گرفت.

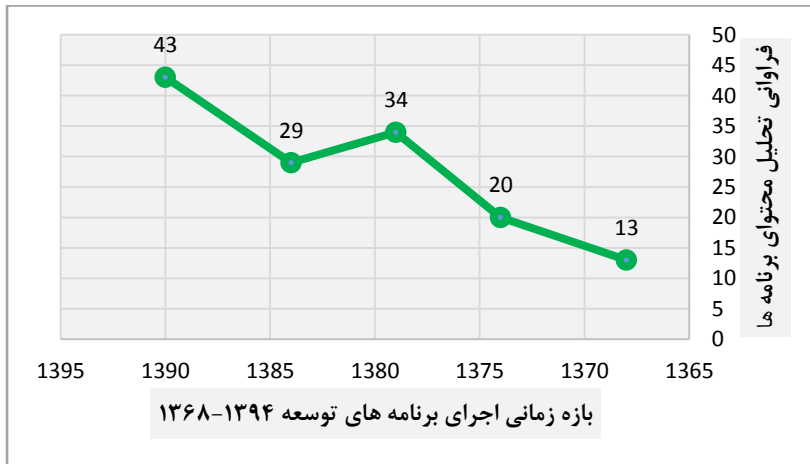
جدول ۵. فراوانی میزان توجه به شاخص‌های اقتصادی روستاها در محتوای برنامه‌های پنج‌ساله توسعه ایران

برنامه‌های توسعه	عبارات مربوطه به توسعه روستایی در متن برنامه‌های توسعه جمهوری اسلامی ایران	فراوانی	درصد
برنامه اول توسعه (۱۳۷۲-۱۳۶۸)	توسعه کشاورزی نوین، توسعه شیلات و آبیان، افزایش گردشگری روستایی، ایجاد تعاونی تولید روستایی، ارتقای کمی و کیفی و افزایش محصولات دامی، یکپارچه‌سازی اراضی، اجرای سیستم‌های آبیاری تحت فشار، اعطای تسهیلات و اعتبارات به بخش کشاورزی، یارانه نهاده‌های کشاورزی، افزایش تولید در واحد سطح و تضمین خرید کشاورزان، افزایش نسبی درآمد سرانه روستاییان از طریق ایجاد تنوع در فرصت‌های اشتغال، تأمین درآمد از بخش‌های غیرکشاورزی در محیط روستایی، حمایت از صنایع دستی خانگی.	۱۳	۹,۳۵
برنامه دوم توسعه (۱۳۷۸-۱۳۷۴)	خوداشتغالی در روستاهای محروم، بیمه محصولات کشاورزی و دامی، حمایت از صنایع تبدیلی و روستایی، حمایت از بافندگان فرش دستباف، ایجاد نواحی صنعتی روستایی، تعیین کاربری اراضی، ایجاد تعاون‌های اشتغال روستایی، یارانه نهاده‌های کشاورزی، سرمایه‌گذاری در امر کشاورزی، اجرای سیستم‌های آبیاری، تکمیل و راه‌اندازی ناحیه‌های صنعتی روستاها، افزایش گردشگری روستایی، تدوین ضوابط و استانداردهای ارائه خدمات تولیدی و زیربنایی به مراکز روستایی، توزیع ثروت، تأکید بر توسعه صنعت در فضاها، مطالعه، طراحی و ساخت فضایی مطلوب، عنایت به مناطق محروم و روستاها با اولویت اشتغال، استفاده بهینه از سموم و کود در بخش کشاورزی، توسعه و احیاء صنایع دستی با اولویت در مناطق روستایی، تأمین مشاغل مولد برای نیروی کار مازاد عشایر در مناطق روستایی.	۲۰	۱۴,۳۸
برنامه سوم توسعه (۱۳۸۳-۱۳۷۹)	حفظ قدرت خرید گروه‌های کم‌درآمد، فراهم کردن زمینه‌های اشتغال، تشویق به سرمایه‌گذاری و کارآفرینی، اهتمام به توسعه و عمران روستاها، توجه ویژه به معیشت روستاییان، تأمین امنیت غذایی، خودکفایی در کالاهای اساسی روستایی، افزایش تولید داخلی در بخش کشاورزی، هدفمندکردن یارانه‌ها، توجه به صنایع تبدیلی کشاورزی، اعطای تسهیلات به کشاورزان و دامپروران، احداث کانال‌های آبیاری عمومی در روستاها، پوشش قرارگرفتن آبیاری مدرن در روستاها، تجهیز و نوسازی اراضی کشاورزی، امکان‌سنجی استقرار صنایع روستایی با اولویت اشتغال برای زنان و جوانان، گسترش تعاونی‌های تولید روستایی، ساماندهی صنایع دستی و فرش روستایی، جلب مشارکت بخش خصوصی و عمومی در محیط روستایی، افزایش تولید علوفه، تأمین ماشین‌آلات و ادوات کشاورزی، افزایش راندمان آبیاری، افزایش سطح زیر کشت آبی، ساخت سدهای کوچک برای فعالیتهای کشاورزی روستاییان، افزایش کمی و کیفی محصولات آبیان، اعطای یارانه کالاهای اساسی به نیازمندان و روستاییان، بیمه محصولات کشاورزی و تأسیسات روستایی، تهیه و صدور اسناد آب به حقایق داران و مالکان، طرح‌های خوداشتغالی با ایجاد تعاونی‌های روستایی و عشایری، ایجاد و توسعه شبکه‌های اندازه‌گیری مصارف آب در بخش کشاورزی، در اختیار قراردادن اراضی بزرگ با مقیاس اقتصادی قابل احیاء و بهره‌برداری در عرصه‌های منابع طبیعی با اولویت ساکنین روستاها، اجرای طرح‌های مرتعداری و تولید علوفه برای عشایر و دامداران دارای پروانه بهره‌برداری اراضی تحت تصرف خود، بهبود مدیریت بهره‌برداری از ماشین‌های کشاورزی و تجهیزات تا رفع بحران مکانیزاسیون، تأسیس صندوق قرض‌الحسنه توسعه اشتغال روستایی با سرمایه دولت و مردم، فرصت‌های تولید پایدار، کاهش و استفاده بهینه از کود و سموم شیمیایی در بخش‌های کشاورزی.	۳۴	۲۴,۴۸
برنامه چهارم توسعه	مجهز شدن زمین‌های کشاورزی به سیستم‌های آبیاری و بارانی، احداث شبکه‌های فرعی آبیاری و زهکشی، فرآوری محصولات کشاورزی و دامی در بخش صنایع تبدیلی، تأسیس شرکت‌های تعاونی روستایی، بیمه محصولات کشاورزی، افزایش قدرت خرید روستاییان، تأکید بر ارتقاء نسبی سطح درآمد و رسیدن به اشتغال	۲۹	۲۰,۸۶

		<p>کامل روستایی، رشد و توسعه پایدار اقتصاد محلی، توانمندسازی اقشار و گروه‌های آسیب‌پذیر، ظرفیت‌سازی توان رقابتی در مناطق روستایی، بهبود ضوابط و تقویت زیرساخت‌ها در سکونتگاه‌های روستایی، حمایت از صندوق قرض‌الحسنه توسعه اشتغال روستایی، ایجاد ثبات در نواسانات بازار و پوشش محصولات اساسی روستایی، توسعه نظام بیمه محصولات تولیدی روستایی، بهینه‌سازی شبکه حمل‌ونقل بار و مسافر مناطق روستایی، توسعه صنعت گردشگری، تأکید بر اصلاح نظام قیمت‌گذاری محصولات، اعطای تسهیلات و اعتبارات به بخش کشاورزی، یارانه نهاده‌های کشاورزی، تأمین زیربنای لازم تا ورودی نواحی صنعتی روستایی، تنوع‌بخشی و گسترش فعالیت‌های مکمل، تشکیل کمیته‌های گردشگری روستایی و عشایری، طرح و احیاء و مرمت قنوات، رشد بهره‌وری جنگلداری و الواربرداری و خدمات مرتبط با آن، محلی‌نمودن فرایند توسعه اقتصادی روستا و تقویت حوزه‌های روستایی، توسعه متوازن اقتصادی-کشاورزی در روستاهای مرزی کشور، هدفمند کردن یارانه‌ها، توسعه مکانیزاسیون کشاورزی، استمرار پایداری تولید، اصلاح نظام خرید تضمینی محصولات کشاورزی و سایر محصولات تولیدی.</p>	<p>(۱۳۸۸) (۱۳۸۴)</p>
<p>۳۰،۹۳</p>	<p>۴۳</p>	<p>فعالیت‌های کارآفرینی و اشتغال‌زای کوچک و متوسط تولیدی و خدماتی در مناطق روستایی از طریق ارائه مشوق‌های مالی و اعتباری، اعطای یارانه سود و کارمزد جهت توسعه اشتغال خانوارهای روستایی و عشایری با اولویت محلی و بومی، کاهش روند تخلیه روستاها، سفارش‌پذیری، حمایت از گسترش کشاورزی صنعتی و صنایع روستایی با اولویت توسعه خوشه‌ها و زنجیره‌های صنعتی-کشاورزی کوچک و متوسط، جلوگیری از خردشدن اراضی و تجمیع مدیریتی اراضی خرد کشاورزی، ایجاد شرکت‌های کشاورزی، ایجاد شرکت‌های دامی و شیلاتی، تولید و تبلیغات، توسعه تجارت الکترونیک فرش، ایجاد خانه فرش در بازارهای هدف و مورد نظر برای هویت‌بخشی، ارتقاء کیفیت تولید و روان‌سازی، حمایت از توسعه کارگاه‌های متمرکز و غیرمتمرکز، ایجاد اتحادیه شرکت‌های تعاونی فرش دستباف روستایی، توسعه خدمات گردشگری در نواحی روستایی، ایجاد و توسعه بازارهای محلی با اولویت مراکز دهستان‌های دارای قابلیت توسعه، ایجاد تعاونی مرزنشینان روستاهای مجاور مرزها، اطلاع‌رسانی و فرهنگ‌سازی در زمینه استفاده از سموم و کودهای شیمیایی، ترویج استفاده از کودهای آلی و زیستی، اعطای تسهیلات بانکی به تعاونی‌های کشاورزی روستایی و عشایری، نظارت بر میزان استفاده از آفت‌کش‌ها در مزارع، نصب کنتور حجمی بر روی کلیه چاه‌های آب برای مصارف کشاورزی، تعادل‌بخشی آبخیزداری و آبخوان‌داری، احیاء و مرمت قنوات، بهبود اصلاح روش‌های آبیاری، استقرار نظام بهره‌برداری مناسب در رشته‌های کشاورزی، ایجاد تشکلهای آب‌بران برای بهره‌وری آب در کشاورزی، رعایت حفظ سطح کشت در بازارهای محلی، احداث شبکه‌های آبیاری و زهکشی، حفظ ظرفیت و تولید و نیل به خودکفایی در محصولات اساسی کشاورزی و دامی، اصلاح الگوی مصرف بر اساس استانداردهای تغذیه، گسترش کشاورزی صنعتی و دانش‌بنیان، فراهم‌ساختن زیرساخت‌های امنیت غذایی، ارتقاء ارزش افزوده بخش کشاورزی بر مبنای ملاحظات توسعه پایدار، ارتقاء راندمان آبیاری به حداقل ۴۰ درصد، توسعه کشت زیستی و ارگانیک، مدیریت تلفیق تولید و اعمال استانداردهای کنترل کیفی تولید و فرآورده‌های کشاورزی، صیانت از اراضی کشاورزی داخل روستاها و اطراف آن، حمایت از افزایش تولید پروتئین حیوانی حاصل از انواع دام، طیور و آبزیان.</p>	<p>برنامه پنجم توسعه (۱۳۹۴) (۱۳۹۰)</p>
<p>۱۰۰</p>	<p>۱۳۹</p>	<p>مجموع فراوانی تحلیل محتوای شاخص‌های اقتصادی روستا</p>	

مأخذ: یافته‌های تحقیق

شکل ۲. روند توجه به شاخص‌های اقتصادی روستایی در برنامه‌های توسعه بعد از انقلاب ایران

مأخذ: یافته‌های تحقیق

نخستین چیزی که برای بقای نسل به ذهن می‌رسد، محیطی سالم و بی‌خطر برای زندگی است. انسان مؤثرترین و مهم‌ترین عامل تغییرات زیست‌محیطی است که به منظور دوام زندگی خود در محیط زیست اعم از بهره‌برداری از منابع، امکانات، صنعت و غیره ضمن ایجاد تغییرات مفید و مناسب موجبات تخریب را فراهم می‌آورد. با توجه به مشکلات موجود اتخاذ فعالیت‌های مناسب برای دستیابی و استفاده از ابزارهای مدیریت محیط زیست در برنامه‌های توسعه صنعتی به منظور به حداقل رساندن خسارات وارده به منابع و محیط زیست و همچنین برقراری یک نظام گسترده و پویا برای مواجهه صحیح با آلودگی و تخریب به‌عنوان یکی از ارکان توسعه پایدار ضروری به نظر می‌رسد. از آنجا که یک برنامه متعلق به دوره زمانی و مکان خاص است، لذا توجه به شرایط و ویژگی‌های محیط زیست ضروری به نظر می‌رسد. امروزه اقشار کم‌درآمد اجتماع، به میزان فراوانی در روستاها زندگی می‌کنند و روستاییان به لحاظ معیشتی، به‌طور مستقیم به منابع طبیعی وابسته هستند، پرداختن به این مقوله در برنامه‌های توسعه کشور ضروری است. نتایج تحلیل محتوا در مورد میزان توجه به شاخص‌های زیست‌محیطی روستاها در برنامه‌های پنج‌ساله توسعه جمهوری اسلامی ایران نشان از توجه بسیار

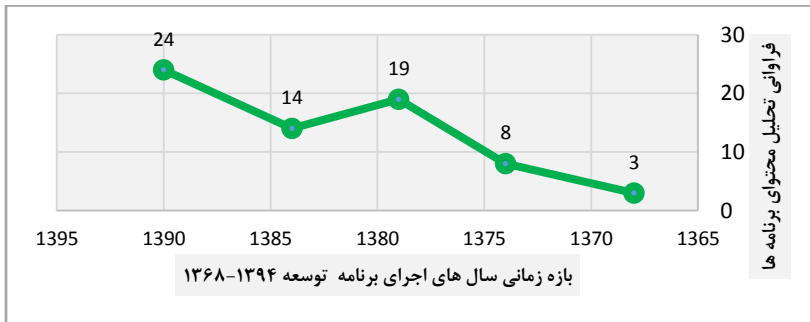
ناچیز برنامه اول و برنامه دوم به این مقوله حکایت دارد. در برنامه سوم توسعه با فراوانی ۱۹ رشد زیادی از خود نشان داد، ولی در برنامه چهارم با فراوانی ۱۴ این مقدار دوباره کاهش پیدا کرد و روند رشد آن متوقف شد تا اینکه دوباره در برنامه پنجم توسعه و بر اساس نیاز نسل‌های آتی جامعه روستایی و حفظ سکونتگاه‌های روستایی نسبت به برنامه سوم توسعه ۷ درصد رشد و نسبت به برنامه چهارم رشد ۱۰ درصدی داشته است. بهترین عملکرد در میزان توجه به بعد زیست‌محیطی روستا را برنامه پنجم توسعه داشته است، برنامه‌های سوم و چهارم توسعه در رتبه‌های بعدی قرار گرفته‌اند. در برنامه پنجم توسعه شاخص تکنولوژی سازگار با محیط بیشترین فراوانی را به خود اختصاص داده است. در برنامه چهارم توسعه زمینه‌های آموزش محیط‌زیست سرعت بیشتری پیدا کرد تا اینکه در برنامه پنجم توسعه توجه بدان افزایش پیدا کرد، اما شروع توجه به این بعد با اختصاص یافتن فصل کامل زیست‌محیطی در برنامه سوم توسعه بود. در جدول شماره ۶ سایر موارد مرتبط با بعد زیست‌محیطی روستاها نشان داده شده است و در نمودار شماره ۳ روند صعودی و نزولی آن مشخص شده است.

جدول ۶. فراوانی میزان توجه به شاخص‌های زیست‌محیطی روستاها در محتوای برنامه‌های پنج‌ساله توسعه ایران

برنامه‌های توسعه	عبارات مربوطه به توسعه روستایی در متن برنامه‌های توسعه جمهوری اسلامی ایران	فراوانی	درصد
برنامه اول توسعه (۱۳۶۸-۱۳۷۲)	مقابله علیه بیابان‌زایی و خشک‌سالی در نقاط سکونتگاه‌های روستایی، حفاظت از محیط‌زیست، حفظ تعادل منابع.	۳	۴,۴۱
برنامه دوم توسعه (۱۳۷۴-۱۳۷۸)	حفظ محیط‌زیست، طرح خروج دام از جنگل، مقابله علیه بیابان‌زایی و خشک‌سالی در نقاط سکونتگاه‌های روستایی، حفاظت و بهره‌برداری از آب‌های شیرین با رویکرد توسعه پایدار، توجه به ملاحظات زیست‌محیطی، حفظ جنگل‌ها، پیشگیری از آلودگی آب، بهره‌برداری پایدار از منابع.	۸	۱۱,۷۶
برنامه سوم توسعه (۱۳۷۹-۱۳۸۳)	تعادل دام و مرتع، طرح خروج دام از جنگل، تأمین علوفه دام، تأمین سوخت جنگل‌نشینان و عشایر و روستاییان، حفظ و حراست از منابع پایه، دفع بهداشتی فاضلاب، دفع بهداشتی پساب، ایجاد و توسعه شبکه‌های اندازه‌گیری منابع آلوده‌کننده آب، مقابله علیه بیابان‌زایی و خشک‌سالی در نقاط سکونتگاه‌های روستایی، حفاظت و بهره‌برداری از آب‌های شیرین با رویکرد توسعه پایدار، تکنولوژی سازگار با محیط، ارزش‌گذاری به محیط‌زیست، پیشرفت بدون تخریب محیط‌زیست نقاط روستایی، استفاده نظام‌مند از منابع پایه، افزایش کیفیت منابع در روستاها، حفظ ذخایر ژنتیکی و بیولوژیکی، حفاظت، احیا و حفظ تعادل منابع، ایجاد و توسعه شبکه‌های اندازه‌گیری منابع آلوده‌کننده آب و تقویت مبانی مدیریت کیفی آب در سکونتگاه‌های روستایی پرجمعیت، یکپارچگی اکوسیستم‌ها.	۱۹	۲۷,۹۴
برنامه چهارم توسعه (۱۳۸۴-۱۳۸۸)	طرح خروج دام از جنگل، کاهش دام در مرتع، پوشش کامل حفاظتی جنگل‌ها، حفاظت و بهره‌برداری از آب‌های شیرین با رویکرد توسعه پایدار، یکپارچگی اکوسیستم‌ها، گسترش استفاده از سوخت‌های فسیلی و انرژی‌های نو در روستاها، برنامه ساماندهی پساب و فاضلاب، حفاظت و بهره‌برداری پایدار از منابع طبیعی و پایه تولید کشاورزی، افزایش سطح کنترل مبارزه با آفات و بیماری‌های زراعی و باغی و علف‌های هرز، افزایش سطح مبارزه بیولوژیکی، شبکه جمع‌آوری دفع فاضلاب، جایگاه دفن زباله، مبارزه با بیماری‌های دامی، حفظ تعادل منابع.	۱۴	۲۰,۵۸
برنامه پنجم توسعه (۱۳۹۴-۱۳۹۹)	آموزش همگانی و اطلاع‌رسانی محیط زیستی، جلوگیری از شکار بی‌رویه در نقاط روستایی، مدیریت جامع و توسعه پایدار منابع آبی، حفظ تعادل منابع، ایجاد تعادل بین تغذیه و برداشت از سفره‌های آب زیرزمینی، جلوگیری و حفاظت و مسلوب‌المنفعه نمودن برداشت‌های غیرمجاز از منابع آب زیرزمینی، تعیین تکلیف چاه‌های آب فاقد پروانه در نقاط روستایی، دفع بهداشتی پساب، شبکه جمع‌آوری دفع فاضلاب، حفظ کاربری اراضی زراعی و باغی، گسترش مبارزه تلفیقی با آفات و بیماری‌های گیاهی، کنترل بیماری‌های دامی، حمایت از تولید دام به روش صنعتی، تدوین و اجرای برنامه مدیریت یکپارچه زیست بومی، حفاظت و بهره‌برداری پایدار از تنوع زیست‌بوم‌های حساس و شکننده، تکنولوژی سازگار با محیط، حفاظت و بهره‌برداری از آب‌های شیرین با رویکرد توسعه پایدار، مقابله علیه بیابان‌زایی و خشک‌سالی در نقاط سکونتگاه‌های روستایی، اعطای تسهیلات یارانه‌ای برای احداث و توسعه محصولات گلخانه‌ای سالم و ارگانیک در مجتمع‌های کشاورزی و روستایی، وفاداری به حفظ محیط‌زیست و صیانت از اراضی زراعی، باغ‌ها و سبزیگی روستاها، توجه به ملاحظات زیست‌محیطی، جایگزینی سوخت‌های فسیلی و انرژی‌های تجدیدپذیر، عدم استفاده و جلوگیری از سوخت‌های هیزمی و تخریب اکوسیستم در سکونتگاه‌های روستایی، تعبیه جایگاه‌های دفع زباله.	۲۴	۳۵,۳۱
	مجموع فراوانی تحلیل محتوای شاخص‌های زیست‌محیطی روستا	۶۸	۱۰۰

مأخذ: یافته‌های تحقیق

شکل ۳. روند توجه به شاخص‌های زیست‌محیطی روستایی در برنامه‌های توسعه بعد از انقلاب ایران

در جدول شماره ۷ مجموع فراوانی سیاست‌های توسعه روستایی مشخص شده است که بر اساس آن برنامه سوم توسعه در ابعاد اقتصادی و زیست‌محیطی بیشترین فراوانی را داشته و فقط در بعد اجتماعی پایین‌تر از برنامه چهارم توسعه قرار گرفته است. در مجموع برنامه پنج بیشترین فراوانی را در هر سه بعد توسعه روستایی داشته است. در مجموع فراوانی شاخص‌های برنامه‌های توسعه کشور ۳۶۳ شاخص به دست آمده است. در نتیجه بر اساس یافته‌های تحلیل محتوا که تعداد فراوانی معیار رتبه‌بندی هر مقوله است. برنامه پنجم توسعه در رتبه اول مجموع ابعاد قرار گرفت. برنامه سوم توسعه با ۸۲ فراوانی در رتبه دوم و برنامه چهارم با فراوانی ۸۱، برنامه دوم با ۴۸ فراوانی و برنامه اول با فراوانی ۲۹ در رده‌های بعدی قرار گرفتند. در نمودار ۴ روند کلی میزان توجه به سیاست‌های توسعه روستایی در برنامه‌های توسعه بعد از انقلاب نشان داده شده است.

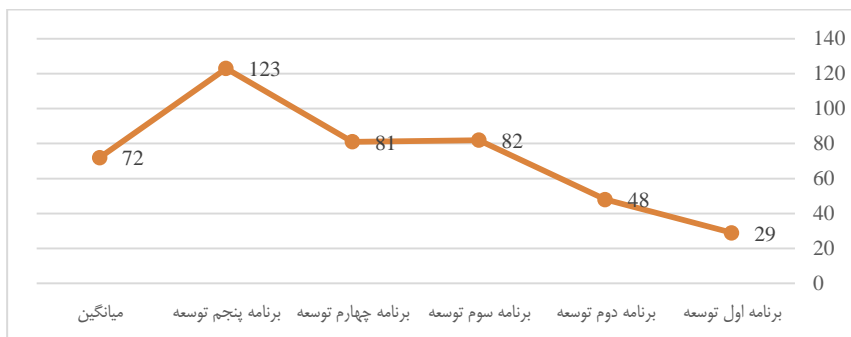
جدول ۷. رتبه‌بندی و مجموع فراوانی سیاست‌های مرتبط با توسعه روستایی در محتوای برنامه‌های پنج‌ساله

توسعه ایران

جمع فراوانی	زیست‌محیطی	اقتصادی	اجتماعی	بعد فراوانی
۲۹	۳	۱۳	۱۳	فراوانی برنامه اول توسعه
۴۸	۸	۲۰	۲۰	فراوانی برنامه دوم توسعه
۸۲	۱۹	۳۴	۲۹	فراوانی برنامه سوم توسعه
۸۱	۱۴	۲۹	۳۸	فراوانی برنامه چهارم توسعه
۱۲۳	۲۴	۴۳	۵۶	فراوانی برنامه پنجم توسعه
۳۶۳	۶۸	۱۳۹	۱۵۶	جمع کل

مأخذ: یافته‌های تحقیق

شکل ۴. نمودار میزان توجه به ابعاد توسعه روستایی در سیاست برنامه‌های پنج‌ساله توسعه ایران

مأخذ: یافته‌های تحقیق

جدول ۸. رتبه‌بندی برنامه‌های توسعه پنج‌ساله جمهوری اسلامی ایران برحسب میزان فراوانی تحلیل

محتوای توجه به توسعه روستایی

رتبه برنامه	جمع کل فراوانی ابعاد توسعه	برنامه
۵	۲۹	برنامه اول توسعه
۴	۴۸	برنامه دوم توسعه
۲	۸۲	برنامه سوم توسعه
۳	۸۱	برنامه چهارم توسعه
۱	۱۲۳	برنامه پنجم توسعه

مأخذ: یافته‌های تحقیق

نتیجه‌گیری

نگاهی به وضعیت توسعه روستایی در ایران که سال‌هاست روستا و روستانشینی در سایه برخی از سیاست‌های اشتباه با مشکلات زیادی نظیر تخلیه‌شدن و مهاجرت لجام‌گسیخته ساکنان شهری روبه‌رو است. مناطق روستایی تاکنون شیوه‌های زیادی را در امر برنامه‌های توسعه کشور به خود دیده است، اما به دلیل شیوه مدیریت نادرست برنامه‌های توسعه و عدم تعادل فضایی روستاها دچار چالش‌های زیادی شده‌اند که نتیجه آن روند روبه رشد تخلیه و خالی از سکنه شدن روستاها را در پی داشته است. ضرورت به‌کارگیری و استفاده از روش‌های مناسب در امر برنامه‌ریزی توسعه برای رسیدن به جایگاهی مطلوب بالأخص در روستاها، مهم به نظر می‌رسد. در این مقاله سعی شده است که توجه به توسعه روستایی را در رأس کار خود قرار دهد تا میزان توجه به پارامترها و شاخص‌های

توسعه روستایی در برنامه‌های پنج‌ساله توسعه جمهوری اسلامی ایران با استفاده از روش تحلیل محتوایی مورد ارزیابی و سنجش قرار گیرد. نتایج تحقیق نشان داده است توجه به توسعه روستایی در تمامی ابعاد توسعه برنامه‌ها لحاظ شده است. لیکن درصد میزان توجه به توسعه روستایی در هر برنامه با چالش‌های اساسی روبه‌رو بوده، به‌طوری‌که روندهای صعودی و نزولی داشته است. در بین برنامه‌های توسعه، برنامه پنجم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی کشور (۱۳۹۴-۱۳۹۰) بیشترین میزان توجه به شاخص‌های توسعه را داشته است. برنامه‌های اول و دوم توسعه به دلیل آغاز دوره جدیدی از توسعه کشور دچار سوء مدیریت شد، به‌طوری‌که نگاه این دو برنامه به شاخص‌های توسعه در مناطق روستایی بسیار ناچیز بوده است که عمده دلیل آن نیز دوران پس از جنگ بود. برنامه سوم توسعه سرآغاز جدیدی از توسعه در کشور بود که مناطق روستایی از آن بی‌بهره نبودند، به‌طوری‌که در شاخص اقتصادی تحولی بزرگ در این برنامه رخ داد که نظام اقتصادی سکونتگاه‌های روستایی کشور را دچار دگرگونی اساسی شد و از موفق‌ترین برنامه‌های تاریخ کشور در میزان توجه به ابعاد اقتصادی نامبرده می‌شود. در برنامه چهارم توسعه نیز نگاه‌ها به توسعه روستایی به‌صورت گسترده‌تری ادامه یافت، اما فراوانی آن در ابعاد زیست‌محیطی و اقتصادی نسبت به برنامه سوم کمتر بود؛ ولی در بعد اجتماعی نگاه وسیع‌تری در امر توسعه روستایی نسبت به برنامه سوم توسعه داشت. در مجموع ارزیابی تحلیل محتوایی برنامه‌های توسعه از توسعه روستاها روند روبه‌رشدی داشته و بر آن نیز تأکید شده است، اما نتیجه تحلیل محتوا نشان می‌دهد که توسعه روستایی به‌صورت یکسان و همسان نبوده و همواره به دلیل سوء مدیریت دچار نارسایی‌هایی شده است. توجه به توسعه روستایی یکی از راه‌های رسیدن به توسعه همه‌جانبه است که مسئولان جمهوری اسلامی ایران نیز از آن غافل نمانده‌اند، اما مسیر نیل به توسعه درست طی نشده است به‌گونه‌ای که فهم درست و جامعی از توسعه در برنامه‌ریزی‌ها وجود ندارد و به‌لوازم اجرای برنامه در سطوح کلی و جزئی توجه لازم نشده است، چون توسعه قدم‌به‌قدم تحقق می‌یابد. آنچه به دست آمده نشان از نگاه

یکسان مسئولان در قبال توسعه روستایی در کل نقاط ایران است که منشأ مشکلات در امر برنامه‌ریزی از این امر ناشی می‌شود، چون توانمندی روستاهای کشور متفاوت از هم است. نگاه مسئولان در برنامه‌ریزی‌ها، استراتژی‌ها و سیاست‌های کلان ملی نسبت به روستا باید تغییر کند. برای آنکه برنامه‌ریزان در رسیدن به توسعه روستا موفق عمل نمایند، لازم است از توانمندی‌های روستائیان از جمله مشارکت و تولید، آن‌ها در امر توسعه بهره‌مند باشند و رسیدن به این مهم جز با تحقیق علمی میسر نخواهد بود. پس ضرورت تحقیق علمی برای دور ماندن برنامه‌ها از تصمیمات احساسی، لحظه‌ای، سیاسی و بدون پشتوانه علمی برای رسیدن به توسعه همه‌جانبه مهم به نظر می‌آید. به منظور اصلاح نقاط ضعف برنامه‌های توسعه بالأخص برنامه پنجم توسعه در آینده و در برنامه ششم توسعه خلأهای توسعه روستایی در این برنامه پر شود. در حال حاضر برنامه ششم توسعه در حال اجراست. بر اساس لایحه پیشنهادی برنامه دولت موظف است برای بهبود کیفیت زندگی و پایداری توسعه مناطق روستایی و جوامع عشایری و کاهش نابرابری‌ها و عدم تعادل‌های بین جوامع روستایی، عشایری و شهری، نسبت به ادغام سازمان‌های امور روستایی و عشایری در سطح ملی، منطقه‌ای و محلی (معاونت توسعه روستایی عشایری و مناطق محروم معاون اول ریاست جمهوری، بنیاد مسکن انقلاب اسلامی، سازمان امور عشایری، سازمان تعاون روستایی و دوایر و ادارات مرتبط در سطوح استانی و محلی) به عنوان سازمان توسعه روستایی و عشایری تا پایان سال اول برنامه ششم اقدام کند. استراتژی، رویکرد و مسیر برنامه ششم باید متفاوت با مسیرهای گذشته باشد. تغییر استراتژیک در تدوین سیاست‌های کلی برنامه ششم در راستای توسعه روستایی، نقطه عزیمت متفاوت و راهگشا خواهد بود. اگر برنامه‌ریزان از توانمندی روستائیان در پیشبرد امور استفاده نمایند و از نظرات آن‌ها کمک بگیرند، خطرات، تهدیدها و کمبودهای احتمالی تا حدودی مرتفع خواهد شد تا قانون‌های متناسب با توسعه روستایی در برنامه‌های آینده توسعه کشور اتخاذ شود که نتیجه آن کاهش وابستگی به کشورهای دیگر خواهد بود.

منابع

- آسایش، حسین (۱۳۸۸). *برنامه‌ریزی روستایی در ایران*، چاپ هشتم، تهران: دانشگاه پیام نور.
- استلاجی، علیرضا (۱۳۹۱). «بررسی الگوی مدیریت روستایی در ایران با تأکید بر مدیریت محلی و مشارکت دهیاری‌ها»، *جغرافیا*، سال دهم، شماره ۳۲، ۲۳۹-۲۵۸.
- افراخته، حسن (۱۳۹۰). *مقدمه‌ای بر برنامه‌ریزی سکونتگاه‌های روستایی*، تهران: پرهام.
- افراخته، حسن، محمد حجی‌پور، مریم گرزین و بهناز نجاتی (۱۳۹۲). جایگاه توسعه پایدار کشاورزی در برنامه‌های توسعه ایران (مورد برنامه‌های پنج‌ساله پس از انقلاب)، *سیاست‌های راهبردی و کلان*، سال اول، شماره ۱، ۴۳-۶۲.
- اکبری‌انرونی‌زی، سعیدرضا (۱۳۹۳). «بررسی اثرات و پیامدهای اقتصادی - اجتماعی طرح‌های هادی روستایی مورد: شهرستان استهبان»، *دومین همایش بین‌المللی راهبردهای توسعه روستایی*.
- بدری، سیدعلی و مهدی پورطاهری (۱۳۹۳). *مقدمه‌ای بر توسعه پایدار روستایی*، تهران: سازمان شهرداری‌های کشور/ لغت.
- بنیاد مسکن انقلاب اسلامی (۱۳۸۴). *آمار و مستندات حوزه‌های عمران روستایی و مسکن و بازسازی*، تهران.
- پاپلی‌یزدی، محمدحسین و محمد امیرابراهیمی (۱۳۸۷). *نظریه‌های توسعه روستایی*، تهران: سمت.
- پاپلی‌یزدی، محمدحسین و محمد امیرابراهیمی (۱۳۹۱). *نظریه‌های توسعه روستایی*، تهران: سمت.
- پورطاهری، مهدی و محمدرضا نقوی (۱۳۹۱). «توسعه کالبدی سکونتگاه‌های روستایی با رویکرد توسعه پایدار (مفاهیم، نظریه‌ها، راهبردها)»، *مسکن و محیط روستا*، سال سی و یکم، شماره ۱۳۷، ۷۰-۵۳.
- پورطاهری، مهدی، ولی‌الله نظری، عبدالرضا رکن‌الدین افتخاری (۱۳۹۰). «نقش ارتقای سطوح مدیریت سیاسی فضا در توسعه روستایی با تأکید بر ایجاد استان‌های جدید، مطالعه موردی: استان قزوین»، *ژئوپلیتیک*، شماره ۲۳، ۲۵-۵۲.
- جمعه‌پور، محمود (۱۳۸۴). *مقدمه‌ای بر برنامه‌ریزی توسعه روستایی؛ دیدگاه‌ها و*

- روش‌ها، تهران: سمت.
- جمعه‌پور، محمود (۱۳۹۱). مقدمه‌ای بر برنامه‌ریزی توسعه روستایی؛ دیدگاه‌ها و روش‌ها، تهران: سمت.
- جهانگرد، اسفندیار (۱۳۸۴). تحلیل سازگاری سرمایه‌گذاری در برنامه‌های توسعه ایران، برنامه‌ریزی و بودجه، سال دهم، شماره ۱، ۵۲-۳۱.
- حسن‌زاده دلیر، کریم (۱۳۸۶). نگاهی به اسلام و توسعه پایدار، تهران: کانون اندیشه جوان.
- دفتر برنامه‌ریزی و بودجه (۱۳۸۵). معرفی برنامه‌های وزارت جهاد کشاورزی، پاورپوینت گزارش.
- دفتر مطالعات زیربنایی (۱۳۸۵). وضعیت توسعه روستایی در کشور و جایگاه آن در برنامه چهارم توسعه، شماره مسلسل ۸۰۵.
- رضوانی، محمدرضا (۱۳۸۰). «نگرشی بر نظام برنامه‌ریزی توسعه روستایی در ایران»، پژوهش‌های جغرافیایی، سال سی و سوم، شماره ۴۱، ۳۸-۲۵.
- رضوانی، محمدرضا (۱۳۸۱). «برنامه‌ریزی توسعه روستایی (مفاهیم، راهبردها و فرآیندها)»، دانشکده ادبیات و علوم انسانی (تهران)، سال پنجاه و دوم، شماره ۶۴، ۲۴۰-۲۲۱.
- رضوانی، محمدرضا (۱۳۹۰). برنامه‌ریزی توسعه روستایی در ایران، چاپ چهارم، تهران: قومس.
- رکن‌الدین افتخاری، عبدالرضا، حمدالله سجاسی قیداری و طاهره صادقلو (۱۳۹۲). «تحلیل محتوایی جایگاه توسعه پایدار روستایی در برنامه‌های بعد از انقلاب اسلامی»، پژوهش‌های جغرافیایی انسانی، سال ۴۵، شماره ۳، ۳۸-۱۹.
- زمانی‌پور، اسدالله (۱۳۷۳). ترویج کشاورزی در فرآیند توسعه، تهران: تیهو.
- سازمان برنامه‌ریزی و بودجه (۱۳۷۲-۱۳۶۸). قانون اول توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران.
- سازمان برنامه‌ریزی و بودجه (۱۳۷۷). سابقه برنامه‌ریزی در ایران، تهران.
- سازمان برنامه‌ریزی و بودجه (۱۳۸۳-۱۳۷۹). قانون برنامه سوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران.
- سازمان برنامه‌ریزی و بودجه (۱۳۸۷). سابقه برنامه‌ریزی در ایران، تهران.
- ساسان‌پور، فرزانه (۱۳۹۰). مبانی پایداری توسعه کلان‌شهرها با تأکید بر کلان‌شهر تهران: مرکز مطالعات و برنامه‌ریزی شهر تهران.
- سرتیپی‌پور، محسن (۱۳۸۵). «مسکن روستایی در برنامه‌های توسعه»، هنرهای زیبا، شماره ۲۷، ۵۶-۴۷.
- سعیدی، عباس (۱۳۸۸). مبانی جغرافیایی روستایی، تهران: سمت.
- شجری، پرستو (۱۳۹۰). «برنامه پنجم توسعه بازار سرمایه، بخش نفت، مالیات‌ها، کشاورزی و مسکن»، تازه‌های اقتصاد، شماره ۱۲۶، ۲۶-۱۵.

- صیدائی، محسن، غلام صادقی و زهرا میرزایی گودرزی (۱۳۹۰). «جایگاه مدیریت در پیشبرد اهداف توسعه روستایی مطالعه موردی (روستای جوانمردی شهرستان لردگان)». *برنامه ریزی منطقه‌ای*، شماره ۲، ۷۹-۹۱.
- صیدایی، سیداسکندر (۱۳۸۸). *برنامه ریزی روستایی در ایران*، اصفهان: دانشگاه اصفهان.
- طاهری میرزایی، سیده نرجس (۱۳۸۸). *جایگاه توسعه روستایی در برنامه‌های سوم و چهارم توسعه جمهوری اسلامی و عملکرد این برنامه‌ها*، گزارش مستندات برنامه چهارم توسعه جمهوری اسلامی.
- عزیزپور، فرهاد و آرمین محسن زاده (۱۳۸۸). *الگوی مطلوب توسعه کالبدی سکونتگاه‌های روستایی در برنامه‌های کلان کشور با تأکید بر برنامه پنجم توسعه اقتصادی فرهنگی و اجتماعی، اولین کنفرانس ملی مسکن و توسعه کالبدی روستا، دانشگاه سیستان و بلوچستان*.
- علیایی، محمدصادق و حبیب‌الله کریمیان (۱۳۹۰). «بررسی رویکردهای برنامه‌های توسعه روستایی در ایران با تأکید بر نقش و جایگاه دانش بومی»، *مطالعات توسعه اجتماعی ایران*، سال سوم، شماره ۳، ۸۳-۹۹.
- قانون برنامه پنجم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۹۲). سایت مجلس شورای اسلامی: تهران.
- قانون برنامه چهارم توسعه جمهوری اسلامی ایران (۱۳۸۸-۱۳۸۴). مصوب ۱۳۸۳/۶/۱۱، نسخه الکترونیکی.
- قدیری معصوم، مجتبی و علی اکبر نجفی کانی (۱۳۸۲). «برنامه‌های توسعه بعد از پیروزی انقلاب اسلامی ایران و تأثیر آن‌ها بر نواحی روستایی»، *پژوهش‌های جغرافیایی*، شماره ۴۴: ۱۱۱-۱۲۱.
- مؤمنی، مهدی (۱۳۸۷). *درآمدی به اصول و روش‌های برنامه‌ریزی ناحیه‌ای*، تهران: گویا.
- محمدی، بهرنگ (۱۳۹۲). *بررسی توسعه پایدار در ناحیه سرطرحان لرستان*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه علامه طباطبایی: تهران.
- مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی (۱۳۹۲). «ارزیابی عملکرد و اهداف بهره‌وری بخش کشاورزی در برنامه‌های توسعه»، *نظام‌مهندسی، کشاورزی و منابع طبیعی*، سال دهم، شماره ۳۹.
- مرکز مطالعات تکنولوژی دانشگاه علم و صنعت (۱۳۹۳). *بررسی نظریه‌های توسعه روستایی در ایران و جهان*.
- مطیعی لنگرودی، حسن (۱۳۸۸). *برنامه ریزی روستایی با تأکید بر ایران*، مشهد: جهاد دانشگاهی (دانشگاه فردوسی مشهد).
- مولان‌نژاد، لقمان، امیر نعیمی و نسرین منگلی (۱۳۹۳). *تحلیل وضعیت امنیت غذایی در روستاها و نقش آن در توسعه روستایی*، دومین همایش بین‌المللی توسعه روستایی، مشهد: دانشگاه تربت‌حیدریه.
- مولدان، بدریچ و سوزان بیلهارز (۱۳۸۱). *شاخص‌های توسعه پایدار*، ترجمه و تدوین

- حداد تهرانی ناصر محرم‌نژاد، تهران: سازمان حفاظت محیط‌زیست.
- مهندسان مشاور DHV از هلند (۱۳۷۱). رهنمودهایی برای برنامه‌ریزی مراکز روستایی، ترجمه سیدجواد میر، ناصر اوکتایی و مهدی گنجیان، تهران: مرکز تحقیقات و بررسی مسائل روستایی جهاد سازندگی.
- مهندسین مشاور سبز اندیش پایش (ساپ) (۱۳۸۵). تدوین شاخص‌های توسعه پایدار روستایی در سطح ملی، منطقه‌ای و محلی، تهران: دفتر برنامه‌ریزی توسعه روستایی جهاد کشاورزی.
- نصیری، حسین (۱۳۸۴). توسعه و توسعه پایدار: چشم‌انداز جهان سوم، تهران: دایره سبز. وزارت جهاد کشاورزی (۱۳۸۷). گزارشی از عملکرد برنامه‌های قبل. معاونت آب‌و خاک و صنایع، پیش‌نویس برنامه پنجم سازندگی، طرح و برنامه معاونت.
- Adinarayana, J. Azmi, S. Tewari, G. & Sudharsan, D. (2008). "GramyaVikas: A distributed collaboration model for rural development planning", *Computers and electronics in agriculture*, Vol.62, No.2, 128-140.
- Barrios, E. B. (2008). "Infrastructure and rural development: Household perceptions on rural development", *Progress in planning*, Vol.70, No.1, 1-44.
- Bebbington, A. Dharmawan, L. Fahmi, E. & Guggenheim, S. (2006). "Local capacity, village governance, and the political economy of rural development in Indonesia", *World Development*, Vol.34, No.11, 1958-1976.
- Berdegú, J. A. Escobal, J. & Bebbington, A. (2015). "Explaining spatial diversity in Latin American rural development: Structures, institutions, and coalitions", *World Development*, Vol.73, 129-137.
- Bossel, H. (1999). Indicators for sustainable development: theory, method, applications, *Report to the Balaton Group*, International Institute for Sustainable Development.
- Dobre, R. Cîrstea, A. C. & Drăcea, M. V. (2014). "Study of Life Annuity Program Impact on Rural Economy Development", *Procedia Economics and Finance*, Vol.16, 342-347.
- Douglas, D. J. (2005). "The restructuring of local government in rural regions: A rural development perspective", *Journal of Rural Studies*, Vol.21, No.2, 231-246.
- Philip, S. & Streenten, P. (1994). Technology adoption and farm profitability, In *Selected Papers from the annual conference of the Royal economic society*, University of York, UK.

- Rao, S. S. (2008). "Social development in Indian rural communities: Adoption of telecentres", *International Journal of Information Management*, Vol.28, No.6, 474-482.
- Riddell, R. (2004). *Sustainable Urban Planning: Tipping the Balance*, Blackwell publishing
- Yangfen, C. H. E. N. & Yansui, L. I. U. (2011). "Rural Development Evaluation from Territorial Function Angle: a Case of Shandong Province", *Journal of Northeast Agricultural University* (English Edition), Vol.18, No.1, 67-74.

